

*Ιερός, κοσμικός και εθνικός χώρος
στην ελληνική γεωγραφική γραμματεία κατά τον 18ο αιώνα**

Η μελέτη της ελληνικής γεωγραφικής σκέψης και παραγωγής, μολονότι καλλιεργείται από παλαιά¹, δεν έχει αποκτήσει συνοχή και διάρκεια. Οι λίγες συστηματικές εργασίες γύρω από την ιστορία της νεοελληνικής γεωγραφικής γραμματείας, έχουν σχεδόν όλες επικεντρωθεί αποκλειστικά στην λόγια γεωγραφική παραγωγή του 18ου αιώνα, επιχειρώντας μια ιδεολογική ανάλυση των δεδομένων. Νεώτερες εργασίες² έχουν διευρύνει ουσιαστικά τον προβληματισμό γύρω από την θέση και τον ρόλο των λόγων γεωγραφικών συνθέσεων της οθωμανικής περιόδου ως προς την διαμόρφωση της εθνικής ιδέας. Εντούτοις, η ουσία της γεωγραφικής σκέψης, οι λειτουργίες της πρόσληψης του χώρου, δεν έχουν διερευνηθεί.

Η ελληνική γεωγραφική παραγωγή του 18ου αιώνα απαρτίζεται από ένα πλούσιο σε ποικιλία σώμα κειμένων και χαρτών, το οποίο θα επιχειρήσουμε εδώ να αντιμειωπίσουμε ως σύνολο. Ο αιώνας αυτός είναι εποχή καθοριστική τόσο για την πορεία της ελληνικής γεωγραφικής σκέψης όσο και για τη διαμόρφωση ή την παγίωση νέων σχέσεων της ελληνικής κοινωνίας με τον χώρο. Κατά την περίοδο αυτή θα συνταχθεί μια σειρά πρωτοτύπων έργων, θα μεταφερθούν στην ελληνική γεωγραφικά κυρίως αλλά και χαρτογραφικά έργα της δυτικής γραμματείας, θα καταγραφούν και θα χαρτογραφηθούν περιηγητικές εμπειρίες, η θεωρητική αλλά και η περιγραφική γεωγραφία θα αποτελέσουν, έστω και σποραδικά, αντικείμενο διδασκαλίας, και, τέλος θα συνταχθούν λαϊκότροπα ή εκλαϊκευτικά κείμενα, που θα εξοικειώσουν ένα ευρύ κοινό με τον ιερό και τον κοσμικό χώρο. Παράλληλα, ο προσδιορισμός και η περιγραφή ενός «εθνικού» χώρου θα αρχίσει να απασχολεί τους Έλληνες λόγιους. Οι νέες σχέσεις, οι οποίες σταδιακά υιοθετούνται μέσα από αυτήν τη γεωγραφική πολυφωνία, σηματοδοτούν ένα πλέγμα διαφορετικών στάσεων απέναντι στον χώρο, την αφύπνιση μιας νέας γεωγραφικής περιέργειας.

Το παραδομένο σχήμα ανάλυσης της ελληνικής γεωγραφικής παραγωγής του 18ου αιώνα είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν μιας ιδεολογικής ανάγνωσης των φαινομένων και έχει ως αποτέλεσμα την ένταξη των παρατηρήσεων σε μια εκ των προτέρων διαμορφωμένη θεωρία για την γεωγραφία, τους μηχανισμούς και τον ρόλο της. Άλλοτε από τη σκοπιά της συγκριτικής γραμματολογίας, κι άλλοτε από

τη σκοπιά της ιστορίας των συνειδήσεων, οι αναλύσεις αυτές απαιτούν αφενός μεν από την ελληνική γεωγραφική φιλολογία να εξυπηρετεί πρώτιστα τις ανάγκες της εξελισσόμενης εθνικής ιδέας και αφετέρου να παρακολουθεί συστηματικά τα δυτικά πρότυπα. Με τον τρόπο αυτό διαπιστώνεται και στην ελληνική ανατολή, μια μετάβαση από μια προεπιστημονική γεωγραφική σκέψη σε μία επιστημονική: από την γεωγραφία της Πίστης στην εμφάνιση μιας κοσμοπολιτικής συνείδησης, από την ιερή γεωγραφία, που παρουσιάζει τους τόπους έκφρασης και εκδήλωσης του θεού, στην γεωγραφία που παρουσιάζει τα έργα των ανθρώπων, την «γεωγραφία του πολιτισμού». Πρόκειται, σύμφωνα με το σύστημα αυτό, για μια διαδικασία σταδιακής εκκοσμίκευσης της συνείδησης του χώρου, για την καλλιέργεια της «γεωγραφίας του πολιτισμού», προϊόν της επαφής με τα νεωτερικά επιστημονικά δυτικά πρότυπα. Όσο για την πρώτη δέσμευση, αυτή έχει ως επακόλουθο να θεωρείται η ελληνική γεωγραφική παραγωγή ως συνθετότερη ή απλούστερη έκφραση της σταδιακής ωρίμανσης της νεοελληνικής εθνικής ιδέας. Είναι περιττό να επαναλάβουμε εδώ την κοινή παραδοχή ότι η επαφή με τη Δύση και η ωρίμανση της εθνικής ιδέας, αποτελούν προϋποθέσεις της πνευματικής κίνησης της εποχής. Ωστόσο η απλουστευτική και σχηματική αυτή παραδοχή δεν αρκεί για να ερμηνεύσει όλες τις εκδηλώσεις και ιδιαίτερα εκείνες που σχετίζονται με τις λειτουργίες της πρόσληψης του χώρου, τις τέχνες και τις τεχνικές απόδοσής του.

Η νεώτερη ιστοριογραφία τείνει πλέον στη διαπίστωση ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες ορίζονται σε συνάρτηση με τον χώρο μέσα στον οποίο κινούνται και αναπτύσσονται. Η αμοιβαία εξάρτηση χώρου και κοινωνιών, διέπεται από ένα ευρύ σύστημα παραμέτρων, που χαρακτηρίζουν τον τρόπο με τον οποίο εκάστοτε τα ποικίλα κοινωνικά μορφώματα αντιλαμβάνονται, ορίζουν και προσοικειώνονται τον φυσικό χώρο με τον οποίο συνδέονται ποικιλοτρόπως. Πρόκειται για τον παράγοντα της εδαφικότητας³, του βαθμού σύμφυσης χώρου και κοινωνικών μορφωμάτων.

Ορισμένες υποθέσεις εργασίας, σχετικά με τις λειτουργίες πρόσληψης του χώρου και τα εδαφικά αισθήματα των κοινωνικών μορφωμάτων ή των ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, που εκδηλώθηκαν στην Ελλάδα κατά τον 18^ο αιώνα, θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε στις σελίδες που ακολουθούν. Το εγχείρημα εντούτοις, αντιμετωπίζει μια σειρά εγγενών εμποδίων καθόσον η κυρίαρχη ελληνική κοινωνία της εποχής στερείται ενός σαφώς καθορισμένου εδαφικού υπόβαθρου, καθώς και του πληθωρικού γραφειοκρατικού συστήματος που συναντάμε στις κυρίαρχες κοινωνίες της ίδιας περιόδου. Εντούτοις, όσο κι αν τα περιορισμένα συστηματικά τεκμήρια δεν έχουν διερευνηθεί προς αυτήν την κατεύθυνση (διοικητικά, νομικά, εκκλησιαστικά και νοταριακά) ώστε να μελετηθεί σε βάθος η εξέλιξη, η φύση, και οι μορφές εδαφικότητας στην προεπαναστατική Ελλάδα, είναι επιτρεπτό να επιχειρήσουμε ορισμένες εμπειρικές παρατηρήσεις, βασιζόμενοι αποκλειστικά στην γεωγραφική φιλολογία και την γενικότερη γεωγραφική παραγωγή των Ελλήνων της εποχής.

***

Η Γεωγραφία της Πίστης, πρώτα από όλα, αποτελείται κυρίως από κείμενα που συντάχθηκαν για να καθοδηγήσουν τους ορθόδοξους προσκυνητές αλλά και για να ενισχύσουν την ορθόδοξη παρουσία σε ορισμένες περιοχές. Αυτοί στάθηκαν οι πρωταρχικοί λόγοι της συγγραφής τους. Το γεγονός αυτό ενισχύεται τόσο από τους προλόγους των προσκυνηταρίων όσο και από την ύπαρξη εκδόσεων συγγενούς χαρακτήρα που αποπειράονται να στρέψουν τα βήματα των προσκυνητών από ορισμένους ιερούς χώρους, προς άλλους, ιερότερους (Ιεροσόλυμα αντί του όρους Σινά)⁴. Πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ το γεγονός ότι τα εικονογραφημένα αυτά έργα αποτελούν συγχρόνως ένα είδος εκλαϊκευμένου γεωγραφικού συμπληρώματος της ιερής ιστορίας καθώς ορίζουν και περιγράφουν τα ζωικά κέντρα του ελληνορθόδοξου χώρου: Ιεροσόλυμα, Άγιον Όρος, Όρος Σινά, Μονή Μεγάλου Σπηλαίου, Παναγιά Σουμελά, Μονή της Παναγίας του Κύκκου στην Κύπρο.

Είναι ενδιαφέρουσα η σχέση με τον χώρο που εκφράζεται μέσα από αυτά τα κείμενα. Ο χώρος συγκεκριμενοποιείται δραματικά καθώς περιορίζεται επιλεκτικά στους τόπους εκδήλωσης του θείου, για να γίνει ταυτόχρονα αφηρημένος: οι τόποι της πίστης, άχρονοι ή ακίνητοι στη ιστορία, αποβαίνουν το ορατό μέρος του φαντασιακού και δογματικού χώρου ανάμεσα στον υλικό και τον άυλο κόσμο. Η εδαφικότητα που απορρέει από την ιδιότυπη αυτή σύμφυση, είναι φαινομενικά ασθενής και εντοπισμένη, εφόσον το κύριο σημείο αναφοράς της είναι ένας υπερβατικός, άυλος χώρος και εκδηλώνεται ως ισχυρή τοπικότητα. Ταυτοχρόνως, η γεωγραφία των ιερών τόπων δικαιολογεί ιστορικά και δογματικά το επί της γης βασίλειο της ορθοδοξίας. Η μεταωρίζουσα αυτή ιερή ορθόδοξη τοπικότητα καθίσταται με τον τρόπο αυτό εδαφικότητα: η πνευματική οικουμενικότητα της ορθόδοξης πίστης, εκδηλώνεται εδώ με ίσως σαφέστερα από ό,τι στην υπόλοιπη ορθόδοξη γραμματεία. Ενδιαφέρον συμπληρωματικό στοιχείο, το οποίο στηρίζει την άποψη αυτή, είναι το γεγονός ότι το κοσμικό κέντρο της ορθοδοξίας, η Κωνσταντινούπολη, απουσιάζει από τη σειρά των επίλεκτων τόπων της γεωγραφίας της ορθόδοξης πίστης, ενώ το κύριο βάρος της ειδικής αυτής γραμματολογίας κλίνει προς τους τόπους του ανταγωνισμού με άλλα δόγματα (Σινά, Άγιοι τόποι, Κύπρος κ.ο.κ.).

Ως προς το χαρακτηριστικό κλίμα της ιδιότυπης αυτής τοπικότητας, αυτό εκδηλώνεται και στην ενδιαφέρουσα εικονογράφηση των Προσκυνηταρίων. Ο τοπογραφικός, χρηστικός χαρακτήρας των πρωτόγονων και λαϊκών αυτών χαρτών, είναι εμφανής. Τον κύριο ρόλο παίζουν άλλοτε χαρακτηριστικά εκκλησιαστικά κτίσματα, σημεία αναφοράς και μέσα προσανατολισμού του προσκυνητή, κι άλλοτε τα υλικά ή άυλα σημεία κατάληξης του ταξιδιού: θαυματουργές εικόνες και αναπαράστασεις των σημαντικότερων θαυμάτων που συνδέονται με την ιερή ιστορία του τόπου.

Η γεωγραφία της Πίστης εντούτοις δεν περιορίζεται στην περιγραφή των ιερών τόπων του ορθόδοξου προσκυνήματος. Στις αρχές ήδη του αιώνα, στα 1714, κυκλοφορεί ένα σημαντικό έργο, το οποίο θα περιγράψει και θα καθορίσει τα όρια του ορθόδοξου χώρου. Πρόκειται για το *Συνταγμάτιο περι οφφικίων, κληρικίων και αρχοντικών της του Χριστού Εκκλησίας...*, του Χρυσανθου Νοταρά⁵, ευσύνοπτο μνημείο ιερής και εκκλησιαστικής γεωγραφίας και παράλληλα προσπάθεια ορθολογικότερης διευθέτησης του ορθόδοξου χώρου. Με το έργο αυτό ο γεωγράφος-ιεράρχης επιχειρεί να αποσαφηνίσει και ταυτόχρονα να ορίσει και να νομιμοποιήσει τις λειτουργικές δομές του ορθόδοξου ιερού χώρου. Οι εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες και περιφέρειες παντός τύπου, περιγράφονται αναλυτικά και στηρίζονται βάσει ιστορικών και θεολογικών τεκμηρίων αλλά και βάσει άμεσης ή έμμεσης επισταμένης αυτοψίας.

Το έργο αυτό του Χρυσανθου Νοταρά, σαφέστερο και ακριβέστερο από τα αντίστοιχα λόγια και επιστημονικά συγγράμματα της κοσμικής γεωγραφίας της εποχής, πιστοποιεί μια θεσμική ωριμότητα της ελληνικής εκκλησίας, μιαν απάντητη διαχειριστική ικανότητα του οικείου χώρου και τέλος, την ισχυρή εδαφικότητά της. Δεν πρέπει να ξενίζει το γεγονός ότι το *Συνταγμάτιο* του Νοταρά, ξανατυπώθηκε την αμέσως επόμενη χρονιά⁶, και γνώρισε άλλη μια έκδοση προς τα τέλη του αιώνα⁷.

Η ανανέωση της εκκλησιαστικής γεωγραφίας συνοδεύθηκε από μια αντίστοιχη απόπειρα ανανέωσης της γεωγραφίας της Πίστης, η οποία συνδέεται και αυτή με την παρουσία του Χρυσανθου Νοταρά. Οι ενασχολήσεις του με τις «τέχνες» του χώρου είναι ποικίλες⁸. Ως προς το σημείο που μας απασχολεί εδώ συγκατατούμε ότι ο ίδιος είχε ήδη επιχειρήσει την αντικατάσταση των «λαϊκών» προσκυνηταρίων με μια ορθολογικότερη και σύνθετη αντιμετώπιση του ιερού χώρου, συντάσσοντας και δημοσιεύοντας στα 1728 την *Ιστορία και περιγραφή της Αγίας Γης και της... Ιερουσαλήμ...*. Το αξιόλογο αυτό εγχείρημα δεν βρήκε συνεχιστές και το ωραίο βιβλίο του Νοταρά δεν επανεκδόθηκε. Το ορθόδοξο ποίμνιο μοιάζει να αδιαφορεί εν πολλοίς για την εκλογικευμένη και αντικειμενική θεώρηση του φημισμένου ιεράρχη και να αποζητά αμεσότερους, συλλογικότερους τρόπους, τρόπους πιο υποκειμενικούς στην προσέγγιση του ιερού χώρου. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Χρυσανθος δεν περιόρισε την ορθολογική του ανάγνωση στον ορθόδοξο ιερό χώρο. Συνέταξε επίσης στην ελληνική μια περιγραφή των κέντρων της ισλαμικής Πίστης. Την Μέκκα και τη Μεδίνα⁹.

Εντούτοις, οι νεωτερικοί τρόποι πρόσληψης και απόδοσης του χώρου, όπως αυτοί εκφράζονται στην νεώτερη δυτική χαρτογραφία, μοιάζουν να κερδίζουν σταδιακά έδαφος στις συνειδήσεις του ελληνικού ποιμνίου. Η παρουσία χαρτών σε εικόνες ναυτικών και άλλων αγίων της ορθοδοξίας, από τον 17^ο αιώνα και μετά, πιστοποιεί την σταδιακή εξοικείωση με τις νοητικές και σύνθετες χαρτογραφικές αναπαράστάσεις του χώρου, των κοινωνικών εκείνων ομάδων οι οποίες είναι οι κατ' εξοχήν φορείς παλαιωμάτων και ανθεκτικών εικονογραφικών παραδόσεων.

***

Παράλληλα με την γεωγραφία της Πίστης και το θεσμικό της πλαίσιο, ο 18^{ος} ελληνικός αιώνας θα γνωρίσει μια αξιόλογη καλλιέργεια της κοσμικής γεωγραφικής γραμματείας. Λόγιες ή λαϊκότροπες, οι κοσμικές και χρηστικές γεωγραφικές συνθέσεις είναι προϊόντα εμπειρικής αυτοψίας ή εκλαικευτικά συνθέματα, χειρόγραφα ή δημοσιευμένα και αποτελούν σημαντικό ποσοστό της ελληνικής γεωγραφικής παραγωγής από τον 16^ο έως και τον 19^ο αιώνα.

Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό το γεγονός ότι τα εμπειρικά εγχειρίδια και βοηθήματα ναυσιπλοΐας, οι πορτολάνοι-κείμενα, στους οποίους εν πολλοίς συνοψίζεται η ελληνική χρηστική γεωγραφική παραγωγή του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, παραμένουν στο προσκήνιο κατά την περίοδο που μας απασχολεί εδώ. Ενώ η παραγωγή των χειρογράφων ναυτικών χαρτών-πορτολάνων μοιάζει να σβήνει στις αρχές του 17^{ου} αιώνα¹⁰, οι παλαιοί πορτολάνοι-κείμενα θα γνωρίσουν αρκετές ακόμη επανεκδόσεις, ενώ, μόνον στον αρχόμενο 19ο αιώνα θα εμφανιστούν τα παραπληρωματικά τους έργα που καλύπτουν πλέον τις χερσαίες διαδρομές, οι Δρομοδείκτες¹¹.

Οι χειρόγραφοι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες καθώς και πορτολάνοι-κείμενα, με την εμπιστευτική τους αφήγηση σε δεύτερο πάντα πρόσωπο, με τα ψελίζοντα ελληνικά εγκαταλειμμένα στην ισχυρή *Lingua franca* ή την γλώσσα των γειτόνων, αποτελούν την μόνη αφηγηματική γεωγραφική παράδοση της νεώτερης Ελλάδας. Επηρεασμένοι σίγουρα από τα αντίστοιχα ιταλικά έργα (μερικές φορές παραθέτουν σε μετάφραση αποσπάσματα), συνδέουν την ελληνική ναυτική παράδοση με εκείνη των υπολοίπων μεσογειακών περιοχών από την οποία εμπνέονται και τροφοδοτούνται. Πράγματι, ο πορτολάνοι χάρτες και οι πορτολάνοι κείμενα δεν συνδέονται με την ισχνη και χαμένη παράδοση των βυζαντινών «Σταδιασμών» και των αρχαίων «Περιπλόων».

Στο μεταξύ, η λαϊκότροπη, κοσμική γεωγραφική παραγωγή πληθαίνει: περιηγητικά κείμενα και περιγραφές περιπλανήσεων, εμπορικές γεωγραφίες και ψυχαγωγικές γεωγραφικές περιγραφές, θα συνταχθούν ή θα κυκλοφορήσουν πυκνά και συστηματικά μέσα στον 18ο αιώνα. Η ζωντανή και αναβράζουσα αυτή παραγωγή θα χαρακτηρίσει την αφύπνιση της γεωγραφικής περιέργειας ευρύτερων κύκλων και θα ορίσει μια νέα κινητικότητα της ελληνικής κοινωνίας.

Οι κοσμικές γεωγραφικές συνθέσεις, ενίοτε μεταφράσεις αλλά συχνά πρωτότυπες εμπειρικές συγγραφές, χαρακτηρίζουν ουσιαδεις αλλαγές των σχέσεων της νεοελληνικής κοινωνίας με τον χώρο. Μέσα από τα έργα αυτά, η ζώνη δραστηριοποίησης των πλέον κινητικών και φιλοπεριεργων ή εμπορευόμενων ομάδων, παύει να είναι αποκλειστικά ο παράκτιος χώρος της Ανατολικής Μεσογείου. Μετατοπίζεται σταδιακά και διευρύνεται προς τις περιοχές της ενδοχώρας, τα Βαλκάνια και την Μικρά Ασία. Παράλληλα εκδηλώνεται μια γεωγραφική

περιέργεια για τις πιο μακρινές περιοχές. Μια ευρύτερη περιφέρεια σχηματίζεται αμυδρά που περιβάλλει τον ζωτικό ελληνικό χώρο. Οι περιοχές του Κανκάσου και της Μέσης Ανατολής, κι αργότερα η Ρωσική ενδοχώρα, η Κίνα και η Αμερική θα αποτελέσουν αντικείμενα εκλαϊκευμένων και ψυχαγωγικών γεωγραφικών συνθέσεων.

Και πάλι εδώ ο Χρυσάνθος Νοταράς μοιάζει να δίνει το έναυσμα. Θα μεταφράσει την *Περιγραφή της Κίνας* του Milescu, θα συντάξει το έργο *Κιτάια δουλεύουσα*, αφιερωμένο στην ίδια περιοχή, θα μας αφήσει επίσης σημειώσεις από Πορτολάνο και μια ενδιαφέρουσα καταγραφή των τριών «ζητειών»¹² του, γνωστά υπό τον διακριτικό τίτλο *ταξιδιωτικών κατάστιχον*¹³. Ο όγκος και η ποιότητα των ενασχολήσεων του Χρυσάνθου Νοταρά με τον χώρο, τόσο τον ιερό όσο και τον κοσμικό, αλλά και η ουσιώδης συνδρομή του στην εισαγωγή της κοσμογραφίας στην ελληνική παιδεία, καθιστούν τον ορθόδοξο ιεράρχη, κύριο εμπνευστή της ανανέωσης που μελετάμε εδώ. Πράγματι ο Χρυσάνθος φαίνεται από τους πρώτους που αντιλαμβάνονται στην ελληνική ανατολή τη χρησιμότητα της ορθολογική στάσης απέναντι στον χώρο και εισάγουν τέχνες και τεχνικές για την ανάπτυξη μιας στρατηγικής διαχείρισής του.

Τα περιορισμένα πλαίσια της εργασίας μας δεν επιτρέπουν να προβούμε εδώ σε μια αναλυτική μελέτη της πλούσιας παραγωγής έργων αφιερωμένων στον κοσμικό χώρο, ιδίως στις πολύτιμες εμπειρικές περιγραφές και περιηγήσεις¹⁴. Θα σταθούμε σε δύο χαρακτηριστικές στάσεις, που «αρθρώνουν» χρονολογικά τον αιώνα που εξετάζουμε. Το *Περιηγητικόν* του Βασιλείου Βατάτζη (συνταγμένο στις αρχές του 18ου αιώνα) και το έργο του Kaisάριου Δαπόντε (1714-1784).

Το έμμετρο περιηγητικό αφήγημα του Βασιλείου Βατάτζη¹⁵, συνοψίζει σε 2000 περίπου στίχους τις περιπλανήσεις ενός νεαρού Έλληνα εμπόρου από τα Θεραπειά. Μπορεί η αφήγηση να είναι απλοϊκή, το γλωσσικό όργανο ακατέργαστο, ωστόσο, με το κείμενο αυτό βρισκόμαστε μπροστά στη χυμώδη εισβολή της προσωπικής εμπειρίας (η αφήγηση είναι σε πρώτο πρόσωπο) στην ελληνική γεωγραφική φιλολογία.

Ο Βατάτζης ταξιδεύει και εμπορεύεται σε μια περιοχή που εκτείνεται από τις νοτιοδυτικές παρυφές της Σιβηρίας ως την Αγγλία, για 30 τουλάχιστον χρόνια (από τα 1710 περίπου, ως τα 1740). Το γεγονός ότι καταγράφει, σίγουρα εκ των υστέρων, τις περιπλανήσεις του, είναι ένας δείκτης των νέων στάσεων που διαμορφώνονται αλλά και της σημασίας που προσδίδεται πλέον στην αυτοψία και την προσωπική ταξιδιωτική εμπειρία. Το ότι περιγράφει τα αξιοθαύμαστα και αξιοπερίεργα των τόπων που επισκέπτεται και όχι τις προσωπικές του περιπέτειες, είναι ένας άλλος δείκτης. Το έργο του είναι εγκυκλοπαιδικό: τον ενδιαφέρουν τα μνημεία των τόπων, τα ήθη και τα έργα των κατοίκων, οι τρόποι διαβίωσης, η πανίδα. Οι περιγραφές του είναι σύντομες, περιεκτικές και σαφείς.

Ένα σημείο που πρέπει να συγκρατήσει την προσοχή μας είναι το ότι ο

Έλληνας έμπορος με την περιορισμένη μόρφωση και την απεριόριστη περιέργεια, δεν αρκέστηκε στην έμμετρη απόδοση των εντυπώσεών του, οι οποίες, καθώς φαίνεται, διακινήθηκαν υπό μορφή χειρογράφων αντιγράφων¹⁶. Τον Οκτώβριο του 1732 τύπωσε στο Λονδίνο έναν χάρτη των περιοχών που εκτείνονται ανατολικά της Κασπίας, περιοχών που καταλαμβάνει σήμερα το Αφγανιστάν, το Τουρκμενιστάν και το Καζακιστάν¹⁷. Τον χάρτη χάραξε ο John Senex, χαρτογράφος της βασίλισσας Άννας και ο επισημότερος των βρετανών χαρτογράφων της εποχής. Ο χάρτης είναι δίγλωσσος (ελληνικά και λατινικά) και σύμφωνα με τον τίτλο του είναι ο πρώτος από αυτοψία χάρτης της περιοχής.

Ο χώρος στον παράδοχο αυτόν χάρτη εμφανίζεται ως αδόμητη έρημος στο μεγαλύτερο μέρος του και αποδίδει με ελάχιστα στοιχειώδη σύμβολα το οικισμένο και το φυσικό περιβάλλον. Αντιθέτως ένας αριθμός σημειωμάτων εντός του χάρτη πληροφορεί τον χρήστη για το ποιες είναι οι φυλές που μοιράζονται τον απροσδιόριστο αυτό χώρο, ποια η θρησκεία τους και ποια τα έθιμά τους. Ένας επεξηγηματικός πίνακας 17 σημείων, με παρατομπές σε αρίθμηση, δίνει περισσότερες πληροφορίες του ίδιου περιεχομένου. Οι δρόμοι τόσο στην έρημο όσο και στις εσωτερικές θάλασσες της περιοχής σημειώνονται συστηματικά.

Η κοινωνία από την οποία προέρχεται ο Βατάτζης δεν τον καλύπτει και δεν τον συγκρατεί. Ταξιδεύει και «δημιουργείται» εμπορευόμενος, αναλαμβάνει κάποιες σκοτεινές διπλωματικές αποστολές, συγγράφει και δημοσιεύει συνεργαζόμενος με κορυφαίο γεωγράφο. Η στάση του Βατάτζη είναι τέτοια, που δεν είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για τυχοδιωκτισμό. Εντούτοις το έργο του διαπνέεται περισσότερο από τη θέληση του πρωτοπόρου, του εξερευνητή. Η πορεία του, στο μεγαλύτερο μέρος της, εξελίσσεται σε έναν άγνωστο χώρο και δεν είναι συμπτωματικό, από αυτήν την σκοπιά, ότι αποφασίζει πρώτος να χαρτογραφήσει μια έρημο.

Ο Καισάριος Δαπόντες, αντιθέτως, προτιμά ένα χώρο οικειότερο και κινείται σε περιοχές όπου η παρουσία οργανωμένου, οικείου ελληνικού στοιχείου είναι καθοριστική. Ο τυχοδιωκτισμός στην περίπτωση αυτή είναι σαφέστερος. Πράγματι ο Καισάριος Δαπόντες¹⁸ αποτελεί μία ελληνική εκδοχή του διανοούμενου και αυλικού Chevalier de Fortune, που άνησε κυριολεκτικά στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον 18ο αιώνα¹⁹. Ο Δαπόντες πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ταξιδεύοντας στα ανατολικά όρια της Ευρώπης: από την γενέτειρα του Σκόπελο, στην Κωνσταντινούπολη, το Ιάσιο, το Χανάτο της Κριμαίας, το Άγιο Όρος, το Βουκουρέστι, τα πλούσια νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Άλλοτε ως αυλικός κι άλλοτε ως φυγάς, άλλοτε φυλακισμένος κι άλλοτε μοναχός σε εννιάχρονη ζητεία, ο Δαπόντες καταγράφει σε έμμετρο ή πεζό λόγο όσα συμβαίνουν γύρω του.

Το έργο του είναι πλούσιο και ποικίλο: λειτουργικά έργα, ιστοριογραφία, προσωπογραφία, χρηστοθήβεια, απομνημόνευμα, γεωγραφία. Το έμμετρο αυτοβιογραφικό του έργο *Κήπος Χαρίτων*²⁰, περιέχει αξιόλογες περιγραφές των πό-

λεων της Ρουμανίας, της Κριμαίας, της Χίου και της Σάμου. Η χειρόγραφη *Γεωγραφική του Ιστορία*²¹ περιγράφει, πάντοτε έμμετρα, τα αξιόλογα και αξιοπερίεργα που συναντά κανείς στην Ευρώπη, την Ασία την Αφρική και την Αμερική. Τον ενδιαφέρουν τα πάντα. Παρεμβάλει στην αφήγησή του μια πολυσέλιδη περιγραφή ενός cabinet des curiosités του βασιλικού μουσείου της Κοπενχάγης, εμπνευσμένη ή μεταφρασμένη από κάποιον κατάλογο της συλλογής, παραθέτει ακόμη την θαμπωμένη περιγραφή του Μεχμέτ εφέντη, απεσταλμένου του Σουλτάνου στην Γαλλία στα 1720-21²², σκέψεις για τον διαμελισμό της Πολωνίας και τον ξεσηκωμό των Ελλήνων κατά τα ορλωφικά.

Ένα μικρό έργο του Δαπόντε, γραμμένο στα 1778, συνοψίζει την ιδιόρρυθμη σχέση του περιπλανώμενου αυτού λογίου με τον χώρο. Πρόκειται για μια σειρά ωδών υπό τον τίτλο *Κανών Περιεκτικός Πολλών Εξαιρετών Πραγμάτων των εις Πολλάς Πόλεις, & Νήσους & Έθνη & Ζώα Εγνωσμένων*²³. Το έργο είναι μια έμμετρο, επικούρεια και εγκυκλοπαιδική γεωγραφία των αισθήσεων, γεμάτη εδέσματα, αρώματα και μπαχαρικά, υφάσματα, ωδικά πτηνά, φυτά, ζώα, έντομα και ορυκτά, θανατοουργά κειμήλια και μνημειώδη αρχιτεκτονήματα, αξιοπερίεργα φυσικά φαινόμενα και θαύματα. Ο κόσμος γίνεται εδώ το σύνολο των αγαθών, των απολαύσεων που μπορεί να προσφέρει στο σώμα και στο νού.

Ο κοσμικός χώρος, ο χώρος της σταδιακής εξοικείωσης, εκδηλώνεται στην κοσμική, ψυχαγωγική γεωγραφική παραγωγή. Ο χώρος αυτός κερδίζεται και αφομοιώνεται βήμα-βήμα, μέσα από ένα πυκνό δίκτυο αλληπαλλήλων μετακινήσεων, γνώσεων και συγκινήσεων. Οι εδαφικές εξαρτήσεις είναι ακατανόητες όταν δεν είναι εξαιρετικά συγκεκριμένες, εν-τοπισμένες. Πρόκειται για τον απεριόριστο και εφήμερο χώρο του ταξιδιώτη, του εμπόρου, του ναυτικού, του τυχοδιώκτη, του φιλοπερίεργου. Ο ανοικτός του ορίζοντας, η πανοραμική του θέαση και η τοπική εγκυκλοπαιδική του προσέγγιση είναι στοιχεία που συγκρατούμε εδώ.

Κάποιος «κοσμοπολιτισμός», όπως έχει υποστηριχθεί, λανθάνει σίγουρα πίσω από αυτές τις ενασχολήσεις. Ωστόσο ο Κοσμοπολιτισμός παραμένει μια στάση περισσότερο σύνθετη, μια χειραφετημένη έκφραση ωριμοτέρων σχέσεων με τον κοινωνικό χώρο. Αυτό το οποίο θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια, είναι το ότι η παιδεία της περιέργειας καλλιεργείται διακριτικά μέσα από τις κοσμικές γεωγραφικές ενασχολήσεις. Ως προς το περιεχόμενο, τέλος, των έργων αυτών, θα παρατηρούσαμε ότι ο επιστημονικός χαρακτήρας είναι ανύπαρκτος. Όσο για τον λόγιο χαρακτήρα, τηρουμένων των αναλογιών, θα μπορούσαμε επιτυχώς να επαναλάβουμε για τους συγγραφείς μας, την χαρακτηριστική διαπίστωση του Beaumarchais: «Πολύ αδαείς και πολύ φτωχοί για να προμηθευτούν λόγια συγγράμματα, τα κατασκευάζουν μόνοι τους αντλώντας από λεξικά και από διάφορα άλλα έργα υπόππου εγκυρότητας»²⁴.

Ο κοσμικός χώρος αποτελεί το αντικείμενο και της λόγιας περιγραφικής γεωγραφίας. Οι ελληνικές αφηγηματικές γεωγραφίες περιγράφουν άλλοτε μικρότερες κι άλλοτε μεγαλύτερες περιοχές της οικουμένης, ωστόσο δεν πρέπει να μιλάμε αβασάνιστα για σταδιακή εκκοσμίκευση του χώρου ή για κοσμοπολιτισμό. Στο σημείο αυτό μπαίνει ένα καίριο ερώτημα το οποίο εν πολλοίς ισχύει για το μεγαλύτερο τμήμα των λογίων ενασχολήσεων των Ελλήνων κατά την τελευταία φάση της οθωμανικής περιόδου. Τα περισσότερα λόγια έργα που κυκλοφορούν, στηρίζονται και αντλούν σε μεγάλο βαθμό από ξένα πρότυπα αν δεν είναι καθεαυτο μεταφράσματα. Το ζητούμενο είναι αν τα μεταφράσματα αυτά και κυρίως οι ιδέες τους, ενσωματώνονται στον νεοελληνικό νοητικό σύστημα και σε ποιο βαθμό. Για να περιοριστούμε στο αντικείμενό μας, τα γεωγραφικά, ο Χρ. Νοταράς προωθεί μετάφραση των κειμένων του Ortelius²⁵, ο Μελέτιος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποδίδει ιδέες του Cluverius και του Briet²⁶, ο Φατσέας του Gordon²⁷, οι Δημητρείς του Nicole de la Croix, του Morvilliers ή του Mentelle²⁸. Άγνωστες παραμένουν οι πηγές του Κατσαΐτη και του Νικηφόρου Θεοτόκη, εντούτοις η συστηματική έρευνα εύκολα θα τις εντοπίσει. Και ενώ στη «Δύση» η αφηγηματική γεωγραφία αρθρώνεται σε «γραμματεία» γεωγραφική και η σχετική γνώση οικοδομείται εξελικτικά από έργο σε έργο, στην Ελληνική Ανατολή μεταφέρονται, άλλοτε με λιγότερη κι άλλοτε με περισσότερη επιτυχία, άτακτα θραύσματα της ευρωπαϊκής γεωγραφικής παιδείας, τα οποία δεν αφομοιώνονται από τους ίδιους τους θεράποντες της γεωγραφίας, πόσο μάλλον από το εγγράμματο κοινό. Οι αδυναμίες ή οι δυσκολίες ενσωμάτωσης της δυτικής σκέψης, καθαρότερες και σαφέστερες στους θεωρητικούς τομείς, όπως η κοσμογραφία ή οι φυσικές επιστήμες, είναι δυσδιάκριτες στην «ανώδυνη» περιγραφική ή ιστορική γεωγραφία. Εντούτοις είναι εμφανείς οι διαφορές που συναντάμε μέσα στο ίδιο έργο, στον τρόπο χειρισμού του υλικού, ανάμεσα στα μεταφρασμένα μέρη και τα πρωτότυπα, τα οποία συνήθως περιορίζονται σε λίγες περιοχές της οθωμανικής κυριαρχίας. Επιπλέον, τα έργα που εξετάζουμε δεν μοιάζουν να δημιουργούν συγκεκριμένο και εξελισσόμενο γνωστικό πεδίο. Μπορεί να συναντάμε αναφορές του ενός έλληνα «γεωγράφου» σε άλλον (για παράδειγμα οι Δημητρείς αναφέρονται στον Μελέτιο και ο Ρήγας στον Μοισιόδακα) αλλά δεν παρατηρούνται οι οργανικές εκείνες συνέχειες που χαρακτηρίζουν μια πρωτότυπη, ζωντανή παιδεία.

***

Η μελέτη της λόγιας γεωγραφικής παραγωγής του 18ου αιώνα, η αναλυτική διερεύνηση του περιεχομένου και της όλης φυσιογνωμίας της, θέτει πράγματι ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα ως προς την εξελικτική ή μη συγκρότησή της καθώς και τις επιρροές που δέχεται από την δυτική πρόσληψη του χώρου.

Κατά τον 18ο αιώνα η «ευρωπαϊκή» γεωγραφική σκέψη τείνει να προσλάβει

έναν περισσότερο θετικό και «σύνθετο» χαρακτήρα²⁹. Αυτό δεν σημαίνει ασφαλώς ότι τα ποικίλα και ετερογενή γεωγραφικά συνθέματα της εποχής, μεταφέρονται από τον χώρο της λογιόσύνης και του σπουδαστηρίου, σε έναν χώρο θετικής επιστημονικής αντιμετώπισης, στραμμένης προς την επί του πεδίου έρευνα και παρατήρηση. Η γεωγραφία, καθόλη τη διάρκεια του αιώνα θα παραμείνει λόγια και ιστορική³⁰, παρά το γεγονός ότι, προϊόντος του αιώνας, η δημογραφία, η στατιστική, η γεωλογία και η μαθηματική χαρτογραφία, θα αναπτυχθούν και θα ενισχύσουν έναν θετικότερο και πλέον σύνθετο προσανατολισμό της γεωγραφικής σκέψης. Ο προσανατολισμός αυτός θα αποφέρει καρπούς κυρίως κατά τον 19ο αιώνα και εντεύθεν. Προς το παρό η γεωγραφία θα παραμείνει μια υποβοηθητική της ιστορίας αφηγηματική ενασχόληση λογίων, κατά το μάλλον ή ήττον εξειδικευμένων. Ας σημειωθεί εδώ ότι το σημείο στο οποίο συναντώνται όλοι οι γεωγράφοι του 18ου αιώνα, είναι το ότι όλοι τους παραμένουν κυρίως χαρτογράφοι.

Τα πράγματα δεν εκδηλώνονται με τον ίδιο τρόπο στην Ελληνική Ανατολή. Αν κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης, ορισμένα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, όσα διαβίωσαν σε εξάρτηση με τη Δύση, κατάφεραν για κάποιο διάστημα, να αναπαραγάγουν δημιουργικά ορισμένα κυρίαρχα σχήματα της γεωγραφικής σκέψης ή της χρηστικής γεωγραφικής και χαρτογραφικής παραγωγής της εποχής³¹, στο 17ο αιώνα παρατηρείται μια βαθιά κάμψη. Η ελληνική κοινωνία μονάζει. Αναδιπλώνεται στον εαυτό της και η κινητικότητα της ελαχιστοποιείται. Η γεωγραφική της περιέργεια ατονεί και η παραγωγή έργων σχετικών με τον χώρο αγγίζει τα ελάχιστα ποιοτικά και ποσοτικά όρια. Οι εξαιρέσεις, όπως εκείνη των εκπαιδευτικών γεωγραφικών ενασχολήσεων του κύκλου του Κορυδαλέα, αναπαραγωγές απόψεων που είχαν προ πολλού σκληρυνθεί, επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

Όπως είναι γνωστό, στα τέλη του αιώνα εκδηλώνονται τα πρώτα σημάδια της ανάκαμψης. Φορέας της αλλαγής αυτής, ο λόγιος κύκλος της Πάδοβας, θα ανανεώσει την λόγια ιστορική γεωγραφία και θα εισαγάγει την θεωρητική. Κύριοι εκπρόσωποί του, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Χρύσανθος Νοταράς, ο Μελέτιος Μήτρου, ο Στόλνικος Κωνσταντίνος Καντακουζηνός. Η ανανέωση, περιορισμένη ποσοτικά αλλά ουσιώδης, σημειώνεται σε όλους τους τομείς της γεωγραφικής παραγωγής: Θεωρητικά κείμενα, περιγραφική και ιστορική γεωγραφία, χάραξη χαρτών και μετάφραση σημαντικών δυτικών γεωγραφικών και χαρτογραφικών συνθέσεων. Ο εθνικός χώρος αποτελεί ταυτόχρονα αντικείμενο διερευνήσεων και σπουδής.

Οι γεωγραφικές αντιλήψεις του κύκλου της Πάδοβας κινούνται στην ασαφή μεθόριο της παραδοσιακής και της νεωτερικής γεωγραφίας. Η θεωρητική γεωγραφία παραμένει διακριτικά προσκολλημένη στην πολεμιακή κοσμογραφία και στην γεωκεντρική αντίληψη του σύμπαντος όπως αυτή ατέρρευε από τον νεοαριστοτελισμό του Θεόφιλου Κορυδαλέα³².

Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα γεωγραφικά συνθέματα του κύκλου της Πάδοβας, αποτελούν αποδόσεις στα ελληνικά παρωχημένων μεθοδολογικά έργων. Ο Μελέτιος, στην γεωγραφία του, στηρίχθηκε σε δύο βασικά έργα ιστορικής κυρίως γεωγραφίας, του πρώτου μισού του 17ου αιώνα, τα οποία αποτελούσαν απόληξη του ουμανιστικού πνεύματος στην γεωγραφία. Πρόκειται, όπως είναι γνωστό, για την *Introductioni in universam geographiam tam veteram quam novam* του Philip Cluverius (1624) καθώς και για το *Parallela geographiae veteris et novae* του Philip Briet (1648).

Εντούτοις, ορισμένα νέα στοιχεία αρχίζουν να διαφαίνονται. Η Γεωγραφία, μολονότι ιστορική, τείνει να αποδεσμευτεί από την αποκλειστική εξυπηρέτηση της ιστορίας και να αποβεί μια επιστήμη των τόπων, ενταγμένη σε θεωρητικά πλαίσια, με δίκη της πεδίο και υλικό, δικές της μεθόδους επεξεργασίας. Ο εμπλουτισμός της ελληνικής γεωγραφικής ορολογίας αποτελεί μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές, ενώ μια δεύτερη ουσιώδης συνδρομή, αφορά στο θεωρητικό σχήμα απόδοσης του ελληνικού και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου που προτείνεται.

Ο χώρος αυτός είναι πρώτα και κύρια ιστορικός. Τα όριά του καθώς και η εσωτερική του διαίρεση ακολουθούν τις αντιλήψεις των αρχαίων γεωγράφων, κυρίως του Στράβωνα. Ωστόσο, τα πλέον πρόσφατα στρώματα δεν απουσιάζουν παντελώς. Ο Μελέτιος παραθέτει θολά αλλά συστηματικά, τις σύγχρονες εκκλησιαστικές διαρέσεις των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας ενώ ο Καντακουζηνός, στον χάρτη του της Βλαχίας δίνει τη σύγχρονη διαίρεση και τοπωνυμία. Ταυτόχρονα εισάγεται δειλά η αυτοψία και ο κριτικός χειρισμός των τεκμηρίων. Στο έργο του Μελέτιου συναντάμε ορισμένες περιγραφές που απορρέουν από αυτοψία, ιδίως για τις περιοχές της Ηπείρου και της Στέρας Ελλάδας, καθώς και την χρήση επιγραφών και άλλων αρχαιολογικών τεκμηρίων προκειμένου να στηριχθούν οι ταυτίσεις των αρχαίων θέσεων.

Η «κοσμοπολίτικη» διάσταση διατρέχει το μέρος της σύνθεσης που αφιερώνεται στην περιγραφή των διαφόρων περιοχών της οικουμένης και είναι αποτέλεσμα της μεταφοράς των ιδεών των ξένων προτύπων. Δεν συμβαίνει το ίδιο στο ελληνικό τμήμα της συγγραφής. Θα σταθούμε εδώ ειδικότερα στην περιγραφή της Ελλάδας από τον Μελέτιο. Το τμήμα αυτό της συγγραφής, μας ενδιαφέρει περισσότερο διότι αποτελεί το πλέον πρωτότυπο μέρος της σύνθεσης ενώ ταυτόχρονα επιτρέπει εκτιμήσεις σχετικά με την διαμόρφωση μιας αντίληψης για τον «εθνικό» ελληνικό χώρο κατά τις παραμονές του 18ου αιώνα³³.

Πρώτο μέλημα του συγγραφέα είναι η διερεύνηση του όρου Ελλάς³⁴ και ο ποιοτικός προσδιορισμός του εθνικού όρου ως οντότητα κυρίως ιστορική και μορφωτική³⁵. Ως τέτοια, δεν περιλαμβάνει τις περιοχές τις οποίες οι αρχαίοι γεωγράφοι (κυρίως ο Πτολεμαίος και ο Στράβων) συνέδεαν γεωγραφικά με την Μικρά Ασία (την Θράκη, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Δωδεκάνησο). Η Ελλάδα του Μελέτιου απαρτίζεται από τις ακόλουθες περιοχές, οι οποί-

ες περιγράφονται σε αντίστοιχα κεφάλαια: 1. Αλβανία ή Αρβανιτιά, 2. Ήπειρος, 3. Περί των παρακειμένων Νήσων τη Ηπειρώ (Νησιά Ιονίου), 4. Αιτωλία, 5. Οζολαία Λοκρίς, 6. Δωρίς, 7. Φωκίς, 8. Οπούντιοι ή Επικνημίδιοι Λοκροί, 9. Βοιωτία, 10. Μεγαρίς, 11. Αττική, 12. Πελοπόννησος (με ξεχωριστό κεφάλαιο για την κάθε επαρχία), 13. Θεσσαλία, 14. Μακεδονία, 15. Νησια Αιγαίου Πελάγους (Εύβοια, Σποράδες, Λήμνος, Κυκλάδες, Κρήτη).

Ο Μελέτιος, στις περιγραφές του δίνει την αρχαία διαίρεση και τα αρχαία τοπωνύμια, εξιστορεί τα αξιολογικά συμβεβηκότα και συγχρόνως επιχειρεί μια θαρραλέα, συστηματική (και συνήθως ορθή) ταύτιση των αρχαίων τοπωνυμίων. Η λόγια αυτή κριτική επεξεργασία, σπανίως είναι αυθαίρετη και αποτελεί αναμφισβήτητα ένα από τα σημαντικότερα και πλέον τολμηρά εγχειρίσματα της ελληνικής λογιολογίας. Τέλος ο Μελέτιος προχωρά σε μια ισχυρή προβολή του νεότερου κόσμου πάνω στον αρχαίο, μέθοδος προτεινόμενη τόσο από τα ξένα πρότυπα της ιστορικής γεωγραφίας, που ο συγγραφέας επέλεξε να ακολουθηθεί, όσο και επιβεβλημένη από το γεγονός ότι ο συγγραφέας αδυνατεί να προσδιορίσει, πέραν της ιστορίας, άλλη συνεκτική ιδιότητα του χώρου που περιγράφει. Με τον τρόπο αυτό εξάλλου, του δίνεται η δυνατότητα να στηρίξει ιστορικά μια νεοελληνική εθνική εδαφικότητα. Είναι αξιοσημείωτη η σχετική σύμπτωση των σημερινών ορίων της Ελλάδας με τα όρια που της έδωσε ο Μελέτιος. Η σύμπτωση αυτή δεν θα συντρέξει σε τόσο μεγάλο βαθμό, στα υπόλοιπα γεωγραφικά κείμενα της περιόδου που εξετάζουμε.

Είναι γνωστά τα επόμενα βήματα της λόγιας γεωγραφίας στην Ελλάδα. Ο Κατσαΐτης³⁶, ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος³⁷, ο Φατσέας³⁸, ο Νικηφόρος Θεοτόκης³⁹ και ο Μοισιόδαξ⁴⁰, θα συντάξουν εγχειρίδια, θεωρητικής αλλά και περιγραφικής γεωγραφίας για εκπαιδευτική κυρίως χρήση. Τα έργα αυτά, στηριγμένα σε ξένες ως επί το πλείστον πηγές, δεν εμφορούνται από την θαρραλέα λογιολογία των προηγούμενων, ωστόσο προωθούν ορισμένα ζητήματα τόσο της θεωρητικής γεωγραφίας, ιδίως της κοσμογραφίας (Μοισιόδαξ) όσο και της αναλυτικότερης περιγραφής των ελληνικών περιοχών (Φατσέας, Θεοτόκης). Μέσα από τα τελευταία αυτά έργα, η αξία της εμπειρίας κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος. Ταυτόχρονα ο νεότερος ελληνικός χώρος απομακρύνεται διστακτικά από το ασφαλές ιστορικό παρελθόν, χωρίς ωστόσο να επιδιώκει κανείς να προχωρήσει προς μια ουσιαστική χειραφέτησή του, η οποία εξάλλου δεν ήταν διόλου επιθυμητή.

Η ανανέωση που προαναγγέλλουν τα έργα αυτά, θα πραγματοποιηθεί κατά τα τελευταία χρόνια του αιώνα και τα πρώτα του επόμενου αιώνα, οπότε και θα σημειωθεί ο δεύτερος σημαντικός σταθμός στην εξέλιξη της ελληνικής γεωγραφικής σκέψης. Φορέας της ανανέωσης θα είναι ένας νέος κύκλος λογίων ο οποίος έχει ονομασθεί *Θεσσαλικός κύκλος*, με γνώμονα τον τόπο καταγωγής των κυριότερων εκπροσώπων του⁴¹, ωστόσο με γνώμονα την μεθοδολογία και την ιδεολογία του θα μπορούσε να ονομασθεί *Φαναριώτικος κύκλος*. Ο Μοι-

σιόδακας πρώτος και στη συνέχεια ο Φιλιππίδης, ο Κωνσταντάς, ο Ρήγας, ο Γαζής και κοντά τους ο Αλεξανδρόδης, θα ανανεώσουν αισθητά τη νεοελληνική γεωγραφική γραμματεία.

Το γεωγραφικό έργο του κύκλου αυτού είναι πολύπλευρο και αξιόλογο από διαφορετικές σκοπιές. Ιστορική και νεώτερη γεωγραφία, χαρτογραφία, μετάφραση και έκδοση γεωγραφικών κειμένων τόσο από την Δύση όσο και από την Ανατολή, επαναξιοποίηση της πρόσφατης κληρονομιάς. Συμβολή αξιοσημείωτη στον θεωρητικό, το γνωστικό αλλά και τον ιδεολογικό χώρο. Το έργο αυτό αρχίζει την εποχή που εξετάζουμε εδώ και παραμένει ζωντανό και μαχητικό έως αργά, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της ανανέωσης είναι ότι πλέον επιλέγονται για να μεταφερθούν στην ελληνική σκέψη καιρικά και σημαντικά έργα της ξένης γεωγραφικής γραμματείας. Ο Ρήγας μολονότι στηρίζεται και σε παλαιά, παρωχημένα έργα εντάσσει με καθυστέρηση λίγων χρόνων στην σύνθεση της Χάρτας του τους χάρτες του *Barbié du Bocage* για το ταξίδι του Νέου Ανάχαρη⁴². Οι Δημητρείς παρουσιάζουν την μικρότερη καθυστέρηση στην μεταφορά των πληροφοριών. Αντλούν τα περισσότερα στοιχεία της γεωγραφίας τους από την *Geographie Moderne* του *Nicole de la Croix*, έργο που πρωτοκυκλοφόρησε στα 1748 και παρέμενε έως τις ημέρες τους βασικό διδακτικό εγχειρίδιο, και άλλα από την *Geographie Ancienne* της *Encyclopédie Méthodique* του *Panckoucke*, τα τεύχη της οποίας κυκλοφορούσαν την εποχή της σύθεσης του ελληνικού έργου.

Η *Νεωτερική Γεωγραφία* των Δημητρείων θα μπορούσε να ήταν το σημαντικότερο, μετά τον Μελέτιο, ελληνικό γεωγραφικό εγχείρημα. Η αναλυτική αξιολόγηση της πολύπλευρης αυτής σύνθεσης έχει ήδη γίνει και δεν είναι εδώ η στιγμή να την επαναλάβουμε. Θα περιορισθούμε σε μια μόνο διαπίστωση. Με το έργο αυτό καταγράφονται καθαρά ορισμένες νέες σχέσεις με τον χώρο, κυρίως τον «ζωτικό» χώρο, οικονομικό και κοινωνικό, ενίων περιοχών που αναπύχθηκαν ξέχωρα από τις υπόλοιπες.

Η διοικητική διαίρεση του ελληνικού χώρου που παρουσιάζεται παραμένει η παλαιά, η οικεία και ασφαλή ιστορική⁴³, ωστόσο ορισμένες όψεις μιας νέας πραγματικότητας διαφαίνονται και περιγράφονται αδρά πίσω από αυτή. Η εκκλησιαστική διαίρεση αναφέρεται πάντοτε και συχνά το θεομοθετημένο «προνομακό» καθεστώς εξάρτησης των διαφόρων περιοχών από την κεντρική οθωμανική εξουσία.

Οι Δημητρείς επιχειρούν εδώ μια ενδιαφέρουσα ανανέωση, ως προς τον γεωγραφικό προσδιορισμό της Ελλάδας. Δεν πρόκειται πλέον, όπως στην περίπτωση του Μελέτιου για μια οντότητα αποκλειστικά ιστορική και μορφωτική. Στον χαλαρό και πολυσέλιδο ορισμό της Ελλάδας⁴⁴, οι συγγραφείς συνυπολογίζουν στοιχεία σχετικά με το θρήσκευμα, τη γλώσσα και την εθνολογία. Και αυτό είναι που περιπλέκει τα πράγματα: οι Δημητρείς δεν αντιμετωπίζουν τον ελ-

ληνικό χώρο ως ενιαίο γεωγραφικό, εθνολογικό και πολιτισμικό σύνολο⁴⁵, αλλά περισσότερο ως άθροισμα ποικίλων διάσπαρτων τοπικών μορφωμάτων.

Αλλά και τα γεωγραφικά όρια της Ελλάδας είναι διαφορετικά από εκείνα του Μελέτιου και των ενδιάμεσων γεωγράφων. Η *Νεωτερική Γεωγραφία*, μολονότι σώθηκε μόνον το τμήμα που αφορά στην μεσημβρινή Ευρώπη, διακρίνει «ευρωπαϊκή» και «ασιατική» Ελλάδα. Η σωζόμενη περιγραφή της Ελλάδας περιορίζεται στην «ευρωπαϊκή», η οποία εκτείνεται νοτίως της Βουλγαρίας, της Σερβίας και της Βοσνίας, από την Μαύρη Θάλασσα έως την Αδριατική. Ως εκ τούτου περιλαμβάνει πέραν των σημερινών ορίων της, το σύνολο της Αλβανίας, της Μακεδονίας και της Θράκης⁴⁶.

Όσο για την εσωτερική της διαίρεση, οι Δημητρείδες διακρίνουν την Πελοπόννησο, την Κυρίως Ελλάδα, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Κάτω Αρβανιτιά (βόρειος Ήπειρος και δυτική Μακεδονία), τη Θράκη, τα νησιά του Ιονίου, του Αιγαίου και την Κρήτη. Η Κύπρος αναφέρεται και αυτή αλλά η περιγραφή της θα ακολουθούσε εκείνη της «ασιατικής» Ελλάδας.

Με την *Νεωτερική Γεωγραφία* επιχειρείται μια τεκμηριωμένη και συχνά εξ αυτοψίας (αμέσου ή εμέσου) περιγραφή των ολίγων «προνομιακών» περιοχών της Ελλάδας. Οι περισσότερες σελίδες του πρωτότυπου τμήματος της συγγραφής αφιερώνονται στην «μικρή δημοκρατία της Μάνης», στις ακμαίες εμπορικές και βιοτεχνικές κοινότητες της Ζαγοράς και των Αμπελακίων, στην περιγραφή των μοναχικών κοινοτήτων του Αθωνα, και των ημιαυτόνομων διακυβερνήσεων των Παριστρίων Ηγεμονιών.

Ο ελληνικός χώρος αναδύεται ως διάσπαρτο πλέγμα αυτοτελών «τόπων» για να χρησιμοποιήσουμε τον χαρακτηριστικό όρο των συγγραφέων. Οι ελληνικοί «τόποι» της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, αντικαθιστούν εν μέρει τις αρχαίες «χώρες» του Μελέτιου, χωρίς ωστόσο να καταφέρνουν να διαρθρώνουν συστηματικά το σύνολο του περιγραφόμενου ως ελληνικού χώρου.

Το έργο, όπως έχει παρατηρηθεί, διαθέτει εξίσου λόγοι, επιστημονικοί και λαϊκοί χαρακτηριστήρι. Είναι μια κρίσιμη απόληξη των πολλαπλών ζητήσεων, όσες εκδηλώθηκαν στην γεωγραφική παραγωγή σε όλη την διάρκεια του 18ου αιώνα. Η *Νεωτερική Γεωγραφία* δεν τείνει να συγκεράσει τις εμπειρίες του χώρου (λόγιες ιστορικές, πρώιμες επιστημονικές, εκκλησιαστικές και λαϊκές). Οι περιγραφές της είναι αποσπασματικές, θραυσματικές, όπως θραυσματική και αποσπασματική είναι η ελληνική κοινωνία σε αυτά τα τέλη του 18ου αιώνα. Η *Νεωτερική Γεωγραφία* δεν επιχειρεί μια ανασύνθεση του ελληνικού χώρου. Προτείνει μια αποτύπωση των πλέον ζωντανών και δραστήριων κοινωνικών σχημάτων που δομούνται στον ελληνικό χώρο. Πρόκειται με άλλα λόγια, για μια έκφραση της θραυσματικής εθνικής παρουσίας που εκδηλώνεται πλέον ως σύνολο από «τοπικότητες», που αναδύονται μέσα από μιά σκοτεινή και απροσδιόριστη συνεκτική ύλη. Η εθνική εδαφικότητα παραμένει εν τέλει ασθενέστερη από ότι στο έργο του Μελέτιου.

Οι ενασχολήσεις των Δημητριάων με τα γεωγραφικά πρέπει να ερμηνευθούν σε εξάρτηση με το ευρύτερο και χαρακτηριστικό ενδιαφέρον του κύκλου του Καταρτζή για τις επιστήμες του χώρου και τις εφαρμογές τους. Το ότι ο Καταρτζής απέδιδε ιδιαίτερα σημασία στην Γεωγραφία φαίνεται καθαρά από το *Συστηματικό Διάγραμμα της ανθρωπίνης ή της Θείας Σοφίας*⁴⁷ (περί τα 1787), όπου καταρτίζει αναλυτική γεωγραφική βιβλιογραφία 43 τίτλων, αρχαίων, βυζαντινών και νεωτέρων ελληνικών γεωγραφικών συγγραμμάτων. Από τους ανθρώπους του κύκλου του, τέσσερις, ο Κοδρικιάς, ο Φιλιππίδης, ο Κωνσταντάς και ο Ρήγας, ανατάρραξαν σε σημαντικό βαθμό την σχετική αδράνεια στην οποία είχαν περιπέσει οι τέχνες και οι επιστήμες του χώρου στην Ελλάδα κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, συντάσσοντας ή μεταφράζοντας νέα, σημαντικά, έργα. Οι *Ομιλίες περί πληθούς κόσμων* (1791), η *Νεωτερική Γεωγραφία* (1792), οι τρεις χάρτες του Ρήγα (1797), το *Ιστορικό-Γεωγραφικό της Ρουμουνίας* (1816) και η πλούσια συνδρομή του Κωνσταντά στην περιφερειακή και τοπική γεωγραφία, αποτελούν αναμφισβήτητα μερικές από τις πλέον ενδιαφέρουσες στιγμές των ιδιαίτερων σχέσεων της προοδευτικής φαναριώτικης σκέψης με τον κοσμικό και τον εθνικό χώρο.

Εξέλιξη της εδαφικότητας αλλά και της ατμόσφαιρας, που αποπνέει η *Νεωτερική Γεωγραφία*, θα αποτελέσει η *Χάρτα* του Ρήγα. Το έργο κυκλοφόρησε 5 χρόνια μετά την κυκλοφορία της σύνθεσης των Δημητριάων και σύμφωνα με τον τίτλο του, όφειλε να ήταν ένας ιστορικός χάρτης της αρχαίας Ελλάδας και των αποικιών της⁴⁸. Η έκδοσή της συνδέονταν με την ελληνική μετάφραση του *Ταξιδιού του νέου Ανάχαρη*, περιπέτεια στην οποία είχε αναμιχθεί και ο Ρήγας. Άντ' αυτού, ο Ρήγας εξεπόνησε έναν χάρτη κατά τα γαλλικά πρότυπα των αρχών του 18ου αιώνα⁴⁹. Τα κίνητρα που ενέπνευσαν την σύνθεση της Χάρτας, συνδέονται αναμφισβήτητα με το όλο εθνικοαπελευθερωτικό και δημοκρατικό κίνημα που κόστισε την ζωή στον Ρήγα. Ωστόσο, κάτω από το μεθοδικό σύστημα της ανάλυσης που επιχειρείται εδώ, η *Χάρτα* εξετάζεται ως έκφραση μιας ειδικής εδαφικότητας. Αναλυτικότερα:

Η διοικητική σύσταση της «Ελλάδας», όπως παρουσιάζεται στη *Χάρτα*, έχει ως ακολούθως: (στη Βαλκανική, από ΒΔ προς ΝΑ) 1. Κάτω Ουγγαρία 2. Σλαβονία 3. Ιλυρία 4. Δαλματία 5. Σερβία 6. Βόσνα 7. Μαυροβούνι 8. Ανύ Μοισία 9. Βλαχία 10. Βουλγαρία-Κάτω Μοισία 11. Θράκη-Ρούμελη 12. Μακεδονία 13. Ήπειρος 14. Θεσσαλία 15. Πελοπόννησος 16. Κρήτη. (στη Μικρά Ασία, από Β. προς Ν.): 1. Βιθυνία 2. Μυσία Άνω 3. Καρς 4. Φρυγία 5. Χοδαβεντιγγιάρ 6. Μαιονία 7. Ιωνία 8. Σαρουχάν 9. Καρία-Αηδίν 10. Δωρίς. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι από τα μέσα της Θεσσαλίας και νοτίως, απουσιάζει η διαίρεση σε ευρύτερες διοικητικές περιφέρειες και αντικαθίσταται από τις αρχαίες πόλεις-κράτη και την ενδοχώρα τους. Αντίθετα στην περιοχή της Θράκης και της Μοισίας, τις εσωτερικές υποδιαίρεσεις αντικαθιστούν οι περιοχές των αρχαίων φυλών.

Οι μικρότερες αλλά και οι ευρύτερες περιφερειακές υποδιαίρεσεις της *Χάρ-*

τας, καθώς και τα τοπωνύμιά της, άλλοτε είναι εκείνα της αρχαιότητας, άλλοτε οθωμανικά κι άλλοτε νεοελληνικά ή σλαβικά. Επιπλέον, η *Χάρτα* είναι διάσπαρτη από ποικίλα σημειώματα, ενίοτε ευτράπελα⁵⁰, άλλα ιστορικού κι άλλα γεωγραφικού περιεχομένου. Όλος ο χάρτης διακατέχεται από ένα είδος «hogtot vacui»: αρχαία νομίσματα, επιτεδογραφίες πόλεων, τοπογραφικά σχεδιογραφήματα ιστορικών θέσεων και τοποθεσιών, το πολεοδομικό σχέδιο της γενέτειρας του Ρήγα, παρατηρήσεις, περιγραφές, σημάνσεις, τρίγλωσσες ανεμορορόμβες και καταστάσεις ηγεμόνων, δημιουργούν ένα δυσπρόσιτο χάος γεμάτο εκπλήξεις.

Η *Χάρτα* του Ρήγα αποτελεί τον πλέον σχολιασμένο ελληνικό χάρτη. Η πρωτοτυπία της *Χάρτας* δεν έγκειται στην ευρεία γεωγραφική εξάπλωση της Ελλάδας. Η *Χάρτα*, όπως εξάλλου δηλώνεται και στον τίτλο της, περιγράφει την γεωγραφική επιφάνεια της αρχαίας ελληνικής διασποράς. Ο Σοφιανός πρώτος και μετά από αυτόν όλοι οι χαρτογράφοι του αρχαίου ελληνικού αποικισμού, δίνουν στην Ελλάδα αυτά περίπου τα όρια. Ας θυμηθούμε μόνον εδώ τον αντίστοιχο και σχεδόν σύγχρονο χάρτη της Ελλάδας που φιλοτέχνησε ο Barbé du Bocage για το *Ταξίδι του νέου Ανάχαρση* και ο οποίος δίνει στην Ελλάδα ακόμη μεγαλύτερα όρια⁵¹. Εντούτοις, το κυριότερο ενδιαφέρον σε αυτό το αφελές και μνημειώδες συνονθύλευμα ετερόκλητων στοιχείων, συγκεντρώνεται στην απόπειρα αποδόσεως ενός «εθνικού», χώρου, ιστορικού και κυρίως πολυπολιτισμικού, ιδωμένου από μια ιδιότυπη ιδεολογική σκοπιά. Η *Χάρτα της Ελλάδος* του Ρήγα, με την αρχαία διοικητική διαίρεση ενταγμένη στο γεωγραφικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και της δυτικής Μικράς Ασίας, με τα τοπωνύμια ερασιμμένα από όλα τα διαδοχικά στρώματα της ιστορίας της περιοχής, με τα διάσπαρτα και συχνά λανθασμένα αρχαία νομίσματα και τη διαδοχή των Βυζαντινών και Οθωμανών αυτοκρατόρων, αποτελεί ένα ειδικό ιδεολογικό κατασκευάσμα, μια έκφραση της διστακτικής και εν πολλοίς πλαστής εδαφικότητας των φαναριωτικών κύκλων. Πρόκειται για μια υβριδική εδαφικότητα του ιδιαίτερου κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού μορφώματος που κατόρθωσαν να συντηρήσουν οι Φαναριώτες. Η εθνική ιδέα δεν έχει ακόμη αποδεδειχθεί από την πολυσυλλεκτική, αυτοκρατορική ιδέα του βυζαντινού, ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με την οθωμανική εδαφική δομή ενώ ταυτόχρονα έλκεται από την δημοκρατική αρχαιότητα, όπως την κατανοεί η ευρωπαϊκή Δύση μετά την Γαλλική Επανάσταση. Το γνωστικό υπόβαθρο της *Χάρτας* είναι ασθενές: ταυτίζει με κάποια ασαφή αρχαία Ελλάδα τον βαλκανικό χώρο ενώ, ταυτοχρόνως, δικαιολογεί ιστορικά την οθωμανική κυριαρχία, ως διαδοχή της βυζαντινής. Η έκδηλη «φλαυρία» του χάρτη δεν καταφέρνει να καλύψει την ουσία του ιδιόρρυθμου αυτού κατασκευάσματος, η οποία εξάλλου εκδηλώνεται και σε άλλα σημεία του έργου του συγγραφέα⁵².

Το έργο έχει συγκριθεί με τον μεγάλο χάρτη του Σοφιανού⁵³. Εκ πρώτης όψεως και τα δύο έργα αποτελούν απόπειρες χαρτογραφικών αποδόσεων της δια-

σποράς του ελληνικού στοιχείου στον χώρο και τον χρόνο, αυτό που αργότερα (και λανθασμένα) ονομάστηκε «ελληνισμός»⁵⁴. Ο Σοφριανός επιχειρεί να αποδώσει την γεωγραφική εξάπλωση του αρχαίου ελληνικού στοιχείου, από τον 8ο π.Χ. αιώνα έως τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους και το εγχείρημά του παραμένει χαρτογραφικό και λόγιο επίτευγμα. Μέσα από το έργο αυτό, η ιστορική χαρτογραφία της Ελλάδας αποδεσμεύεται από την αυθεντία του Πτολεμαίου και η Δύση έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με το ευρύτερο γεωγραφικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ο Ρήγας, στον εξίσου μνημειώδη χάρτη του, ακολουθώντας τον φαναριώτικο ορισμό της Ελλάδας όπως τον είχε διατυπώσει και ο Μοισιόδαξ⁵⁵, επιχειρεί με τη σειρά του να αποτυπώσει τον χώρο υποδοχής του ελληνικού στοιχείου από την εποχή του Ομήρου έως τις μέρες του. Το αποτέλεσμα είναι μια ασαφής και εν πολλοίς εκτός συγκεκριμένου χώρου και χρόνου εικόνα της Ελλάδας, διάχυτη στην νοτιοανατολική Ευρώπη και εκτεθειμένη στα ρεύματα της ιστορίας.

Εντούτοις, ως προς τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ, δηλαδή τον προσδιορισμό και την απόδοση ενός εθνικού ελληνικού χώρου, παρατηρούμε σημαντικές συγγένειες ανάμεσα στα γεωγραφικά συνθέματα του ριζοσπαστικού και δημοκρατικού φαναριώτικου κύκλου και ειδικότερα ανάμεσα στη *Νεωτερική Γεωγραφία* των Φιλιππίδη-Κωνσταντά και το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα: το ειδικό και αναμενόμενο ενδιαφέρον και των δύο για τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και, κυρίως, τον κοινό και χαρακτηριστικό γεωγραφικό προσδιορισμό της Ελλάδας.

Οι Ηγεμονίες, κατεξοχήν χώρος διαμόρφωσης και ανάπτυξης του φαναριωτικού στοιχείου, παραμένουν από τα αρτιότερα κεφάλαια της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*. Όχι μόνον η ποιότητα των πληροφοριών αλλά και η εξαιρετικά διαυγής διάρθρωση της ύλης, αποτελούν τεκμήρια της βαθιάς γνώσης των πραγμάτων και του ουσιαδούς ελέγχου των Φαναριωτών επί των περιοχών αυτών. Ο Ρήγας από την πλευρά του μετέφρασε και εξέδωσε στα ελληνικά το 1797, δύο χάρτες των Ηγεμονιών, την *Νέα Χάρτα της Βλαχίας*, από τον μοναδικό γνωστό τυπωμένο χάρτη του αυστριακού F.-J. Ruhedorf (1788), και την *Γενική Χάρτα της Μολδοβίας*, από το αχρονολόγητο πρωτότυπο του C.Schuetz, γνωστού αυστριακού χαράκτη και χαρτογράφου της ίδιας εποχής⁵⁶.

Οι ελληνικοί χάρτες των Ηγεμονιών, αφιερωμένοι στους αντίστοιχους Φαναριώτες οσποδάρους - τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και τον Αλέξανδρο Καλλιμάχη, χαράχθηκαν από τον F. Muller και τυπώθηκαν από τους Μαρκίδες Πουλίου στα 1797, λίγο πριν ολοκληρωθεί η έκδοση της *Χάρτας της Ελλάδος*.

Πρόκειται για δύο περιφερειακούς χάρτες, χαρακτηριστικούς της ανανέωσης των επιστημών του χώρου που σημειώνεται κατά τον φθίνοντα 18^ο αιώνα. Προϊόντα κριτικής επεξεργασίας πολλαπλών αυτοψιών και στοιχείων που συγκεντρώνουν πλέον οι ειδικές στρατιωτικές υπηρεσίες, οι χάρτες αυτοί απεικονίζουν την παρούσα κατάσταση των Ηγεμονιών, δίνοντας αναλυτικά την εσωτε-

ρική διοικητική τους διαίρεση και ένα πλήθος θετικών και εξακριβωμένων στοιχείων σχετικών με τον οικισμένο χώρο και το φυσικό, γεωφυσικό του υπόβαθρο. Η διάθεση της ταύτισης των εθνικών και των πολιτικών ορίων, χαρακτηριστική της γεωγραφικής οκείνης της εποχής, διαπερνά αναπόφευκτα τους χάρτες αυτούς. Η υποδοχή των δύο αυτών μεταφρασμάτων υπήρξε θετική, ιδιαίτερα στις Ηγεμονίες. Στην *Εφημερίδα* των Μαρκιδών Πουλίου διαβάζουμε ότι πολλοί φιλόμουσοι από την Βλαχία και την Μολδοβία τους έγραφαν στην Βιέννη για να παραγγείλουν τους χάρτες⁵⁷.

Ως προς τον δεύτερο κοινό τόπο, τον ιδιάζοντα γεωγραφικό προσδιορισμό της Ελλάδας, η *Νεωτερική Γεωγραφία*, πάλι, ταυτίζει πρώτη το ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του τέλους του 18ου αιώνα με την «Ελλάδα». Βεβαίως και ασφαλώς, η *Νεωτερική Γεωγραφία* είναι ένα σύνθετο κείμενο και εμπεριέχει πλήθος διαφορετικών ορισμών της Ελλάδας, πάντοτε έμμεσων, οι οποίοι εξαρτώνται άλλοτε από ιστορικά κριτήρια, άλλοτε από εθνογραφικά κι άλλοτε από γλωσσικά ή άλλα, οπότε κατά περίπτωση ποικίλει και η αντίστοιχη γεωγραφική της έκταση. Εντούτοις, το περιγραφικό μέρος της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* περιλαμβάνει πέντε μεγάλες, εθνικές και κρατικές οντότητες, την Ελλάδα, την Ιταλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Γαλλία. Και είναι στην Ελλάδα ακριβώς όπου οι συγγραφείς «χρεώνουν» εμέσως τις διάφορες επαρχίες και ημιαυτόνομες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ευρώπη.

Ένα άλλο σημείο που πρέπει να τονίσουμε εδώ, είναι το γεγονός ότι ο Ρήγας με την *Χάρτα*, περισσότερο από τους Δημητρείς, μοιάζει να μην παρακολουθεί την έντονη τάση που χαρακτηρίζει την εποχή του και εντείνεται από τους πολέμους της Γαλλικής Επανάστασης και εντεύθεν, να αντιμετωπίζονται πλέον τα εθνικά μορφώματα ως αυτοτελείς πολιτικές και γεωγραφικές οντότητες. Η τάση αυτή, έκδηλη στη μεταφρασμένη *Νέα Χάρτα της Βλαχίας* ή τη *Γενική Χάρτα της Μολδοβίας*, διαλύεται και εν πολλοίς ακυρώνεται στην πολυεθνική και αυτοκρατορική σύνθεση της *Χάρτας*. Και τούτο, αν δώσουμε πίστη στα γραφόμενα του J.-C. Von Engel⁵⁸, παρά το γεγονός ότι ο Ρήγας στο χαρτογραφικό του πρόγραμμα προετοίμαζε έναν ακόμη «εθνικό» χάρτη της οθωμανικής βαλκανικής, εκείνον της Βουλγαρίας και των Ιλλυρικών χωρών.

Η *Χάρτα*, με τις κολοσιαιές διαστάσεις της, τον εικονογραφικό της πλούτο και τον πρώιμο φαναριώτικο μεγαλοϊδεατισμό της, εντυπωσίασε και εντυπωσιάζει ακόμη. Σε κρίσιμη στιγμή, ο φιλέλληνας A. Ubicini⁵⁹ θα αναγνώσει στην *Χάρτα* την παλαιά δόξα των Ελλήνων, που έζησαν, λάμπρυναν και θυσίαστηκαν για την «αχανή (vaste) αυτή έκταση». Αργότερα, ο Λεάνδρος Βρανούσης, ο μεγάλος μελετητής του Ρήγα και της εποχής του, θα ορίσει την *Χάρτα* ως μία «πραγματική πατριδογνωστική εγκυκλοπαίδεια, που ήρθε να δείξει στον υπόδουλο Ελληνισμό τι έχασε, τι έχει, τι του πρέπει!»⁶⁰.

Κλείνοντας, και για να υπενθυμίσουμε τα μέτρα της εποχής, αξίζει να ανα-

φερθούμε στις πρώτες εντυπώσεις που προξένησε η ημιτελής ακόμη *Χάρτα*. Τις δημοσιεύει, εν είδει διαφημίσεως η *Εφημερίς*, στο φύλλο της 20ης Φεβρουαρίου 1797⁶¹. Είχαν ήδη τυπωθεί τα έξι πρώτα φύλλα του χάρτη (το νότιο τμήμα), όταν την είδαν στο Βουκουρέστι ο «Φθίης» Στέφανος Κομμητάς και ο «Δάξ» Γεώργιος Γκολέσκι. Ήταν η εποχή που ο ολαβικός κισσός σκαρφάλωνε ειρηνικά στην ελληνική δρυ, κατά την πετυχημένη επιγραμματική διατύπωση. Ο Θεσσαλός και ο Ρουμάνος, «φιλέλληνες» κι οι δυό, συνέθεσαν στη θέα της *Χάρτας* θερμούς ελληνικούς στίχους σε αδέξια αρχαία διάλεκτο, για την λαμπρή εικόνα της «ευρυχώρου Ελλάδος» (Κομμητάς⁶²), για την ένδοξη ελληνική «γη μεγάλη τ' ουρανώ έν τε θαλάσση» (Γκολέσκι⁶³).

***

Η παράθεση των εμπειρικών παρατηρήσεων μας για την ποικιλία των προσλήψεων του χώρου οδηγεί σε ορισμένες μειζονες διαφοροποιήσεις ως προς την διαμορφωμένη θεωρία για την ελληνική γεωγραφική παραγωγή του 18^{ου} αιώνα.

Οι σχέσεις των ποικίλων κοινωνικών μορφωμάτων με τον χώρο, έτσι όπως εκφράζονται μέσα από την γεωγραφική παραγωγή της εποχής, αναπτύσσονται σε ποικίλες κατευθύνσεις, χωρίς να ακολουθούν κάποιο άμεσα ερμηνεύσιμο γενικό εξελικτικό σχήμα. Εξάλλου η πρόσληψη του χώρου παρουσιάζει επίσης ένα ιδιόμορφο, αντίστροφο του δυτικού, εξελικτικό σχήμα καθώς η ποικιλία των διαφορετικών σχέσεων εκδηλώνεται ταυτόχρονα κατά την περίοδο 1680-1730: η λόγια και η εμπειρική πρόσληψη του χώρου, η «νεωτερική» και η «παραδοσιακή», συμβαδίζουν στην Ελλάδα και δεν έπεται η μία της άλλης. Προσκυνητάρια και περιγραφές άγιων και ιερών τόπων, λαϊκότροπες περιηγήσεις, χρηστικά ή ψυχαγωγικά γεωγραφικά κείμενα, εμφανίζονται και ακμάζουν σχεδόν ταυτόχρονα με τα λόγια γεωγραφικά συνθέματα ή μεταφράσματα και εξελίσσονται εκ παραλλήλου με αυτά έως τα μέσα του 19ου αιώνα.

Οι γεωγραφικές ενασχολήσεις παντός τύπου πληθαίνουν σημαντικά μέσα στον αιώνα, χωρίς ωστόσο να δημιουργούν «παιδεία» με εσωτερικό αναφορικό σύστημα και εξελικτικά στάδια. Η επιστημονική γεωγραφική παραγωγή είναι άκρως περιορισμένη, σχεδόν ανύπαρκτη ενώ η λόγια παραμένει εξαρτημένη από τις δυτικές επιλογές της, οι οποίες, αν και συχνά εύστοχες, δεν μοιάζουν συστηματικές και διαρκείς. Όσο για την προσοικειώση του χώρου, την εδαφικότητα των ποικίλων κοινωνικών μορφωμάτων, αυτή εμφανίζεται σχετικά ασθενής, έναντι μίας ισχυρής τοπικής εξάρτησης, μιας «τοπικότητας», η οποία κυριαρχεί τόσο στην πρόσληψη του ιερού χώρου όσο και σε εκείνη του κοσμικού ή και του εθνικού. Εντούτοις, έστω και κυμαινόμενη ή ασθενής, η εκκλησιαστική και η εθνική εδαφικότητα υποδηλώνονται ως αιτούμενα της γεωγραφικής παραγωγής της εποχής.

Οι ενασχολήσεις με τον ιερό χώρο είναι οι πολυπληθέστερες και καλύτερον

σταδιακά τα λατρευτικά κέντρα της ορθοδοξίας. Ο κοσμικός χώρος μοιάζει με τη σειρά του να κερδίζει κάποιο έδαφος στις συνειδήσεις των συγχρόνων. Καθώς ολοκληρώνεται ο αιώνας, ορισμένα κοινωνικά μορφώματα εκδηλώνουν ενεργό ενδιαφέρον για το άμεσο περιβάλλον αλλά και τους μακρινούς τόπους, τους οποίους αντιμετωπίζουν και ως χώρους ενδεχόμενης σταδιοδρομίας. Ο τυχοδιωκτισμός παρά ο κοσμοπολιτισμός, δίνει το έναυσμα μιας νέας κοσμικής γεωγραφικής περιέργειας. Ο «κοσμοπολιτισμός» που έχει παρατηρηθεί ως στοιχείο της λόγιας γεωγραφίας απορρέει από τα ξένα πρότυπα που επιλέγονται προς μετάφραση ενώ τα στοιχεία που εξετάσαμε δεν επιτρέπουν να πούμε ότι οι κοσμοπολιτικές μορφωτικές αξίες ρίζωσαν στις συνειδήσεις των Ελλήνων της εποχής.

Κάποια πρώτα, άμεσα συμπεράσματα οδηγούν σε διαπιστώσεις σχετικές με την κινητικότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, και την συνακόλουθη αφύπνιση της νεοελληνικής γεωγραφικής περιέργειας. Αυτές εκδηλώνονται ταυτόχρονα σε ποικίλα κοινωνικά και μορφωτικά στρώματα, μοιάζουν να έχουν αυτόχθονες ρίζες και να μην εμπνέονται αποκλειστικά από την επαφή με τη Δύση, τις στάσεις και τις συμπεριφορές που χαρακτηρίζουν τις δυτικές κοινωνίες κατά τον 18^ο αιώνα.

Τα εθνικά γεωγραφικά θέματα ανήκουν αποκλειστικά στις σφαίρες των λογίων γεωγραφικών ενασχολήσεων και επηρεάζονται από τις ζητήσεις της δυτικής γεωγραφικής γραμματείας. Ωστόσο και σε αυτήν την περίπτωση παρακολουθούμε την λειτουργία ενός αντίστροφου από το δυτικό εξελικτικό σχήμα. Αυτός που ορίζεται ως εθνικός ελληνικός χώρος στις αρχές του αιώνα βρίσκεται κατά πολύ πλησιέστερα στον σύγχρονο εθνολογικό, γλωσσικό και πολιτισμικό ελληνικό χώρο από όσο εκείνος που επικρατεί κατά τα τέλη του αιώνα. Ο τελευταίος είναι ένας χώρος πολυεθνικός και αυτοκρατορικός, εξαρτημένος ιδεολογικά από πραγματικότητες που ορίζουν τον χαρακτήρα «ειδικών» κοινωνικών ομάδων.

Το σύνολο της γεωγραφικής παραγωγής που επιχειρήσαμε να προσεγγίσουμε εποπτικά, αποτελεί μια σημαντική γωνία θεώρησης, προκειμένου να γίνει σαφέστερα κατανοητός ο 18ος αιώνας στην Ελλάδα, σε όλη την πολυπλοκότητά του. Οι σχέσεις των Ελλήνων με τον χώρο χαρακτηρίζουν περισσότερο τις τάσεις, τις επιθυμίες και τις φαντασιακές προβολές ορισμένων κοινωνικών μορφωμάτων, άκρως περιορισμένων, παρά σαφώς προσδιορισμένες συλλογικές συνειδήσεις ή νοοτροπίες. Οι ασυνέχειες και οι διακοπές στην πορεία της νεοελληνικής γεωγραφίας το πιστοποιούν. Η πλουσιότερη στιγμή της νεοελληνικής γεωγραφίας, η θαρραλέα λογιосύνη του Μελέτιου ή ο μαχητικός ορθολογισμός του Χρυσάνθου, δεν βρήκαν σταθερούς συνεχιστές. Αντιθέτως όσο προχωρά ο αιώνας και ο ελληνικός χώρος ορίζεται από διαφορετικές, περισσότερο σύνθετες και ρευστές κοινωνικές πραγματικότητες, παρατηρείται μια έντονη, πλην ασύνδετη, σπασμοδική και τυχαία δραστηριοποίηση περι τα γεωγραφικά.

Όσο και να πληθαίνουν θεαματικά τα γεωγραφικά και «παραγεωγραφικά» συνθέματα, τα πράγματα δεν μοιάζουν να συντίθενται και να οδεύουν προς μια κάποια αναλυτική και τεκμηριωμένη πρόσληψη του χώρου. Αυτή απαιτεί την ωρίμανση περισσότερο σύνθετων και ενδογενών διεργασιών, κοινωνικού και νοητικού χαρακτήρα, με άλλα λόγια την λειτουργία μιας ουσιώδους παιδείας, η οποία διαπερνά ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και να διαμορφώνει νοοτροπίες. Κάτι τέτοιο θα πραγματοποιηθεί πολύ αργότερα στον ελληνικό χώρο στο γέγραμμο του 19^{ου} αιώνα. Στο μεταξύ, τα φαινόμενα και οι αριθμοί δεν πρέπει να μας απατούν. Ο Πολιτισμός δεν επιβάλλεται διά της γεωγραφίας, θα μπορούσαμε να πούμε παραφράζοντας μια παλαιά ρήση⁶⁴.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Η προβληματική της εργασίας αυτής διαμορφώθηκε εν μέρει κατά τη διάρκεια ερευνών στο Πανεπιστήμιο του Princeton και, στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια συζητήσεων με τον Daniel Nordman στο Συμπόσιο «Frontières, Espaces et Identités en Europe», τον Μάιο του 1997 στο Ινστιτούτο Ανωτέρων Σπουδών Collegium Budapest. Οφείλω να μην μονοεύσω ακόμη, και από τη θέση αυτή, την Αικατερίνη Κουμαριανού, η οποία παρακίνησε και συντήρησε το ενδιαφέρον μου για την ιστορία της νεοελληνικής γεωγραφίας και διάβασε «ενεργητικά» τα πρόχειρα αυτού του κειμένου.

1. Ήδη στα 1889 ο Αντώνιος Μηλιαράκης δημοσίευσε την *Νεοελληνική γεωγραφική φιλολογία ήτοι κατάλογος των από τον 1800-1889 γεωγραφηθέντων υπό Ελλήνων*, (Ανατύπωση, Αθήνα, 1981). Το έργο συμπλήρωσε ο Β.Α. Μυστακίδης: *Κρίσεις, Διορθώσεις, Προσθήκη...*, Κωνσταντινούπολη, 1890.

2. Αναφέρομαι εδώ ειδικότερα στα: Αικ. Κουμαριανού (εκδ.), *Νεωτερική Γεωγραφία, Περί της Ελλάδος*, Αθήνα, 1970, της ίδιας, *Νεωτερική Γεωγραφία*, Αθήνα, 1988 και της ίδιας, «Greek Geographies of the 18th Century», *The Cartography of the Shores and Islands of Greece*, Athens, 1994, σελ. 173-187. Επίσης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ίωσηπος Μουσιόδαξ*, Αθήνα, 1985, του ίδιου, «Η Γεωγραφία του Πολιτισμού: από την υμνολογία στην Επανάσταση», κεφάλαιο τρίτο της μελέτης *Νεοελληνικός Διαφορισμός*, Αθήνα, 1996 σελ. 125-164. Ακόμη, Κωνσταντίνος Θ. Κυριακόπουλος, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο Γεωγράφος (1661-1714)*, 2 τόμοι, Αθήνα, 1990.

3. Ο όρος είναι κατ' αρχάς νομικός. Ως εδαφικότητα ορίζεται αρχικά το θεσμικό πλαίσιο που επιτρέπει σε κάθε επικράτεια να τιμωρεί όσους εγκληματούν επί των εδαφών της. Μια σημαντική διεύρυνση του όρου έχει επιχειρηθεί από την νεώτερη ιστοριογραφία, προκειμένου να καλυφθεί το σύνολο των ενδογενών και εξωγενών παραμέτρων που σταδιακά συνθέτουν την εδαφική εξάρτηση των κοινωνικών μορφωμάτων.

4. Από τις 26 διαφορετικές εκδόσεις Προσκυνηταρίων που καταγράφονται στην Ελληνική Βιβλιογραφία (Θωμάς Παπαδόπουλος, 1984), τρεις μόνον εντάσσονται στον 17ο αιώνα. Το χρονολόγιο των Προσκυνηταρίων και των Περιγραφών ιερών τόπων έως τα 1800 έχει ως εξής: 1645 (Ιερουσαλήμ), 1661 (Ιερουσαλήμ), 1690 (Ιερουσαλήμ), 1701 (Αθως), 1727 (Σινά), 1745 (Αθως), 1748 (Ιερουσαλήμ), 1749 (Ιερουσαλήμ), 1751 (Μονή Κύκκου), 1758 (Ιερουσαλήμ), 1765 (Μέγα Σπήλαιο), 1768 (Σινά), 1772 (Αθως), 1773 (Σινά α'), 1773 (Σινά β'), 1778 (Σινά), 1780 (Αθως), 1780 (Αθως), 1780 (Ιερουσαλήμ), 1781 (Ιερουσαλήμ), 1782 (Μονή Κύκκου α'), 1782 (Μονή Κύκκου β'), 1784 (Σινά), 1787 (Ιερουσαλήμ), 1791 (Αθως), 1799 (Ιερουσαλήμ). Όσο για τα «αντιρρητικά»

Προσκυνητάρια, σημειώνουμε εδώ τα: Χρυσάνθος Νοταράς, *Εγχειρίδιον περί της κατ'εξοχήν υπερχείρας της... πόλεως Ιερουσαλήμ...*, Ιερουσαλήμ [= Βουκουρέστι], 1728 και του ίδιου, *Αντίρρησης εις τα όσα κακώς... λέγονται εις το Προσκυνητάριον του... Σινά...*, Βενετία, 1732.

5. Το βιβλίο τυπώθηκε στο Βουκουρέστι, στη μονή Τεργοβύστου.

6. Η έκδοση του 1715 ενδέχεται να είναι η ίδια με εκείνη του 1714. Βλ. Μανουήλ Γεδεών, «Βραχεία σημειώσεις περί του εν Βουκουρεστίω τυπογραφείου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 5 (1884-1885) σελ.81-82 και Θωμά Ι. Παπαδοπούλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία* (1466-1800), τόμος δεύτερος, (Παράρτημα), Αθήνα, 1986, λ. *520.

7. Βενετία, Βόρτολις, 1778.

8. Ο Χρυσάνθος Νοταράς φαίνεται να είναι ένας από τους κύριους μοχλούς της πνευματικής ανανέωσης και της εισαγωγής της επιστημονικής σκέψης στην ελληνική γεωγραφική παιδεία. Εκτός από τα έργα στα οποία ήδη αναφερθήκαμε οφείλουμε να μνημονεύσουμε εδώ την μνημειώδη *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά*, Παρίσι 1716, το πλέον συστηματικό ελληνικό έργο κοσμογραφίας, προϊόν «νεοελληνικής», κριτικής αφομοίωσης του έργου των αρχαίων αλλά και νεωτέρων κοσμογράφων. Η επεξεργασία και απόδοση στα ελληνικά ενός πλήθους όρων, το εύληπτο της όλης συγγραφής, και η μεγάλη διάδοση του έργου (Το έργο επανεκδόθηκε στη Βενετία στα 1718, δύο χρόνια μετά την πρώτη έκδοση, η οποία εξαντλήθηκε διότι ο Χρυσάνθος την διένειμε δωρεάν) είναι από τις κύριες αρετές του. Για τον ρόλο και την κεντρική θέση του Χρυσάνθου βλέπε Κωνσταντίνος Θ. Κυριακόπουλος, *όπ.π.* τόμος 1, σελ. 473-500. Για τις κοσμογραφικές ιδέες βλέπε εδώ υποσημείωση 32.

9. Χειρόγραφο Μετοχίου του Παναγίου Τάφου 200. Η πρωτοβουλία αυτή εκπλήσσει από μέρους ενός ορθόδοξου ιεράρχη. Λόγω του γεγονότος ότι το ανέκδοτο αυτό χειρόγραφο του Χρυσάνθου περιλαμβάνει κυρίως περιγραφές επιστημονικών οργάνων που χρησιμοποιούντο στον ισλαμικό χώρο, ενδεχομένως η περιγραφή της Μέκκας και της Μεδίνας να αποτελεί αφηγηματικό συμπλήρωμα των ισλαμικών γεωγραφικών ενδιαφερότων. Η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων επί των ορθόδοξων αράβων, ενδέχεται να επηρέασε την επιλογή αυτή.

10. Οι χειρόγραφοι πορτολάνοι-κείμενα, όσοι συνετάχθησαν στην ελληνική δημοσιεύθηκαν από τον Armand Deltatte, *Les Portulans grecs*, 1947 και 1954. Οι έντυποι πορτολάνοι-κείμενα εκδίδονται από τα τυπογραφεία της Βενετίας. Στα 1573 κυκλοφορεί ο *Πορτολάνος* ο λεγόμενος του Δημητρίου Τάγα. Ακολουθούν οι εκδόσεις *Πορτολάνο ολονών των λιμένων...*, Βενετία, 1618, *Βιβλίον ωραιώτατον ονομαζόμενον Πορτολάνος...*, Βενετία, 1641 και 1671, *Πορτολάνος...*, Βενετία, Σάρρος, 1729, *Πορτολάνος...*, Βενετία, Γλυκής, 1780 και [ca 1800]. Για την αναλυτική περιγραφή αυτών των εκδόσεων (πλην αυτής του 1671) βλέπε και Σ.Ι. Μακρυμύχαιλος, «Ελληνικοί Πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα», *Ο Ρεανιστής* 3/4 & 5 (1963), σελ. 128-155 & 211-221.

11. Στη Βιβλιογραφία των Γκίνι -Μέξια αναγράφονται τρεις εκδόσεις *Δρομοδεικτών*, μία αχρονολόγητη (10006), μία του 1824 (1418) και μία του 1829 (1844).

12. Οι «ζητείεις» ή τα «ταξίδια», ήταν προκαθορισμένες διαδρομές μοναχών, εντεταλμένων των Πατριαρχικών ή των μεγάλων μοναστηριών, στα Βαλκάνια, την Ρωσία, την Μικρά Ασία ή την Εγγύς Ανατολή. Σκοπός τους ήταν η συλλογή χρημάτων (ελέη και δοσμάτα). Οι διαδρομές και τα συλλεγόμενα ποσά καταγράφονταν αναλυτικά από τον «ταξιδιάρη» μοναχό σε ένα «κατάστιχο».

13. Ο όρος από τον Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά Εφημερίδες, Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας*, 1500-1912, Αθήνα, 1936-38, σελ.256-280. Το κείμενο του Νοταρά δημοσίευσε η Πηνελόπη Στάθη, «Το Ανέκδοτο Οδοιπορικό του Χρυσάνθου Νοταρά», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, Α(1984) σελ. 127-280. Βλέπε και Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, IV Πετρούπολη 1899, σελ. 201, Κ.Κυριακόπουλος, *όπ.π.* τόμος 1, σελ. 477-478 και Émile Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, VII (1903) σελ.177-178.

14. Αρκετές περιηγητικές αφηγήσεις Ελλήνων συγκέντρωσε ο Κυριακόπουλος, *όπ.π.* σελ. 471-477. Συνολικά συγκεντρώνει 17 έργα που καλύπτουν τον 15ο, 16ο και 17ο αιώνα. Οι περιοχές που προσήλκυαν τα βήματα των ελλήνων περιηγητών ήσαν οι Άγιοι Τόποι και το Σινά, η Δυτική, η

Ανατολική Ευρώπη και η Ανατολική Μεσόγειος. Δεν λείπει και το «εξωτικό στοιχείο, η Κίνα, ή η Περούα καθώς και οι θαλασσινές περιπέτειες και περιπλανήσεις. Το υλικό αυτό θα ήταν χρήσιμο να μελετηθεί διότι θα έδειχνε κάτω από ένα νέο φως την κινητικότητα των Ελλήνων και θα συμπλήρωνε ουσιώδη κενά ως προς την γεωγραφική τους περιέργεια και την πρόσληψη του κοσμικού χώρου κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής περιόδου.

15. *Voyages de Basil Vatace en Europe et en Asie*, Βασιλείου Βατάτζη *Περιοηγητικών*, *Publié par Émile Legrand*, ανάτυπον εκ του *Nouveaux Melanges Orientaux*, Paris, 1886, αναστατική ανατύπωση Αθήνα, 1972.

16. Ο Émile Legrand είχε εντοπίσει τέσσερα χειρόγραφα αντίγραφα του έργου. Ό.π. σελ. 190-192.

17. Δημοσιεύεται σε παράρτημα στην έκδοση Legrand.

18. Για τον Δαπόντε βλέπε κυρίως Émile Legrand, «Constantin Dapontes, en religion frere Cesaire. Notice bio-bibliographique», *Éphémérides Daces ou Chronique de la Guerre de quatre ans (1736-1739) par Constantin Dapontes*, τόμος III, Παρίσι 1888, σελ. IX-LXXXIV. Επίσης τα εισαγωγικά σημειώματα των Άλκη Αγγέλου και Γ.Π.Σαββίδη στις πρόσφατες επανεκδόσεις του *Κή-πον Χαρίτων*, Αθήνα 1997 και 1995 αντίστοιχα.

19. Για τους τυχοδιώκτες, ενδιαφέρουσα αν και όχι άρτια τεκμηριωμένη, παραμένει η μελέτη της Suzanne Roth, *Les aventuriers au XVIIIe siècle*, Paris, 1980. Αντιθέτως, άκρως αξιολογία είναι η ανάλυση του Alexandre Stroev, *Les Aventuriers des Lumières*, Paris, 1997, βασισμένη σε ένα ευρύτατο φάσμα τεκμηρίων.

20. *Κήπος Χαρίτων τουτέστι βιβλίον περιέχον την περίοδον του τιμίον Ξύλου του ζωοποιοῦ Σταυρού... και άλλα διάφορα...*, Αθήνα, 1880. Για τις επανεκδόσεις βλέπε σημείωση 18.

21. Αποσπάσματα δημοσιεύει ο Legrand, *ό.π.* σελ. LVII-LXXXV.

22. Η αφήγηση έχει δημοσιευθεί από τον J. Veinstein στις εκδόσεις Maspéro στα 1981 υπό τον τίτλο *Le Paradis des Infideles*.

23. Το έργο δημοσιεύθηκε το 1991 με φιλολογική επιμέλεια Γ.Π.Σαββίδη.

24. A. La Barre de Beaumarchais, *Lettres serieuses et badines sur les ouvrages des savans...*, 1733, τόμος 8, επιστολή XVII, σελ.262 κ.ε. Η πρακτική αυτή δεν περιορίζεται ασφαλώς στους τυχοδιώκτες συγγραφείς του 18^{ου} αιώνα.

25. *Θέατρον του Κόσμου*, μετάφραση Δημητρίου Νοταρά (1697), Ε.Β.Ε. χφ. 2981 [φφ.64r-188v]. Βλ. Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Β', 1993, σελ.255.

26. Για τις πηγές του Μελέτιου, βλέπε Κ.Θ.Κυριακόπουλου, *Μελέτιος...*, *ό.π.* τόμος 1ος, σελ. 583-594 και σελ. 594-607 αναλυτικός πίνακας παραπομπών του συγγραφέα.

27. Ο Φατσάας μιλά ο ίδιος για την πηγή του. Βλέπε *Γραμματική Γεωγραφική*, τόμος Β' σελ. ιθ'-κθ', όπου και η αιτιολογία της συγκεκριμένης επιλογής.

28. Για τις πηγές της *Νεοτερικής Γεωγραφίας*, βλέπε Αικατερίνη Κουμαριανού, 1972, εισαγωγή.

29. Βλέπε Numa Broc, *La Géographie des Philosophes*, Paris, [1975].

30. Numa Broc, *ό.π.* επίσης D. Robert de Vaugondy, *Essai sur l'histoire de la Géographie, ou sur son origine, ses progrès et son état actuel*, Paris, 1755 καθώς και J. Dacier, *Rapport historique sur les progrès de l'histoire et de la littérature anciennes depuis 1789 et sur leur état actuel...*, Paris, 1810.

31. Ο λόγος κυρίως για τους ελληνες λόγιους όσοι αναμείχθηκαν στην «ανακάλυψη» κι αργότερα στις ποικίλες εκδόσεις του Πτολεμαίου αλλά και στον Νικόλαο Σοφιανό. Για τους ελληνικής καταγωγής σχεδιαστές πορτολάνων και «νησολογίων» του 16ου αιώνα, οι οποίοι εντάσσονται περισσότερο στην χρηστική γεωγραφική παραγωγή, βλ. Γ. Τόλιας, *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες-πορτολάνοι. Συμβολή στην μεσογειακή χαρτογραφία των νεωτέρων χρόνων*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, Ολκός, 1999.

32. Τα ζητήματα της εξέλιξης της κοσμογραφικής σκέψης δεν εντάσσονται στα πλαίσια της παρούσας μελέτης. Συνοπτικά υπενθυμίζουμε ότι έως τα τέλη του 18ου αιώνα, η επίσημη θέση της ελληνικής λογιστικής σχετικά με τα κοσμογραφικά θέματα παραμένει προσκολλημένη στο γεωκε-

ντρικό πολεμιακό σύστημα (Μελέτιος, Χρυσάνθος Νοταράς, Κ. Μπαλάνος, Ευγένιος Βούλγαρης). Μόνον στα 1766 ο Νικηφόρος Θεοτόκης θα διατυπώσει διατακτικά ορισμένες κρίσεις κατά του γεωκεντρικού συστήματος, χωρίς να ταχθεί ανοικτά υπέρ του ηλιοκεντρικού. Ο Μοισιόδαξ θα επιχειρηματολογήσει θερμά υπέρ του ηλιοκεντρικού συστήματος χωρίς ωστόσο να αποκλείσει πλήρως την πιθανότητα του γεωκεντρικού. Οι Δημητριάδες θα αποφύγουν με την σειρά τους, επιδέξια, την σκόπελο, ενώ ο Κοδριακός θα μεταφέρει τις απόψεις του Fontenelle στο *Ομιλία περί πληθούς κόσμων*. Στο έργο αυτό ο γεωκεντρισμός μπορεί να έχει ξεπεραστεί, ωστόσο ο γάλλος διανοούμενος συνεχίζει να ασπάζεται την παρωχημένη καρτεσιανή θεωρεία του σύμπαντος, την οποία είχε ήδη απορρίψει ο Μοισιόδαξ. Βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Ι. Μοισιόδαξ*, Αθήνα 1985, σελ.177-189. Ο αγώνας για την επικράτηση των «νέων» θεωριών θα διαρκέσει έως την έναρξη της ελληνικής επανάστασης. Για τις ιδεολογικές εμπλοκές των κοσμογραφικών ζητημάτων, βλέπε Παναγιώτης Κονδύλης, «Το ηλιοκεντρικό σύστημα και η πληθής των Κόσμων», *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σελ.109-128.

33. Η *Γεωγραφία* του Μελετίου πρέπει να συντάχθηκε κατά τα μέσα της δεκαετίας 1690.

34. *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και Νέα...*, Β' έκδοση υπό Γαζή, Βιέννη, 1807, τ.2, σελ. 247-248.

35. «...Εκ τοσούτων, και τοιούτων πολέμων, φευ της ελεεινής καταστάσεως! Η πριν υπέρλαμπρος, ολοτελής σχεδόν απημαυρώθη, & βεβαρβάρωται, φηγούσης εκείθεν της Σοφίας, οιονεί τις όρνις της καλιάς αυτής! Και τούτο δεν είναι θαυμαστόν, ωσάν όπου η Σοφία πολλάς τας αποικίας εχρήσατο, ήγουν εν τοις Αιγυπτίοις, τοις Πέρσαις, τοις Χαλδαίοις, τοις Αθηναίοις, τοις Έλλησι, & άλλοις. Μάλιστα εστήσατο τανύν την καθέδραν αυτής εν τη Ευρώπη...», *Μελετίου Γεωγραφία...*, Β' εκδ., σελ. 249-250.

36. Μάρκος Αντώνιος Κατοσιάτης, *Geografia in dialogo con moltissime notizie storiche, cronologiche*, Βενετία, 1738.

37. Μεθόδιος Ανθρακίτης-Μπαλάνος Βασιλόπουλος, *Οδού Μαθηματικής τόμος τρίτος εν ω περιέχονται ... Γεωγραφία Θεωρητική...*, Βενετία, 1749.

38. Γρηγόριος Φατσέας, *Γραμματική Γεωγραφική*, 3 τόμοι, Βενετία 1760 (απόδοση στα ελληνικά του Patrick Gordon, *Geography anatomized or a Compleat Geographical Grammar*, London, 1683). Βλέπε Γ. Πλουμύδης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Φιλαδέλφειας Γρηγόριος Φατσέας, 1762-1768», *Θσαυρίσματα*, 4 (1967) σελ. 102-106.

39. Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεία Γεωγραφίας*, Βιέννη, 1804 (το έργο συντάχθηκε στα 1774).

40. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Θεωρία της Γεωγραφίας*, Βιέννη, 1781.

41. Ο όρος αυτός προτείνεται από τον Κωνσταντίνο Κυριακόπουλο.

42. Για την αξιολόγηση και την αναλυτική παρουσίαση του ελληνικού έργου του Barbié du Bocage, βλ. Γιώργος Τόλιας, «Στη Σκιά των Περιηγητών, το Ελληνικό Χαρτογραφικό και Γεωγραφικό έργο του J.D. Barbié du Bocage (1760-1824)», Ανάτυπο από τα *Τετράδια Εργασίας* 17 (1993), σελ. 317-425.

43. Σημειώνουν οι συγγραφείς: «...Αυτά τα μέρη της Πελοποννήσου εστάθηκαν ποτέ επικράτειαι αυτόνομες, από τας οποίας πολλάς εκροπήθηκαν εις το θέατρο του Κόσμου, περισσότερο όμως από όλας οι Λακεδαιμόνιοι. Αυτή τη διαίρει την παλαιά ακολουθώ και εγώ τώρα...», *Νεοτερική Γεωγραφία*, Β' επανέκδοση Αθήνα, 1988, όπ.π. σελ. 122.

44. Β' πλήρης έκδοση, Αθήνα 1988 σελ. 107-121.

45. Γράφουν οι Δημητριάδες: «...Οι νεώτεροι Έλληνες ώντας πολλά μακροσμένοι από αναμεταξύ τους και κατοικώντας διάφορα κλίματα, έχοντας επιμυξία με διάφορα έθνη, άλλοι με άλλα και άλλοι με άλλα, ώντας και μερικοί από κάτω εις άλλη εζουσία, πρόσθεσε ακόμη και τη στήρηση όπου έχομεν από βιβλία εις τη γλώσσα μας, ακολουθεί δι αυτά να διαφέρωμε αναμεταξύ μας και εις τα χρώματα και εις τη μορφή και εις τα ήθη καθώς και εις τη διάλεκτο...», όπ.π. σελ.119.

46. Όπ.π. σελ. 110.

47. Δ.Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, εκδ. Κ.Θ.Δημαράς, Αθήνα, 1970, σελ. 163-164.

48. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Χάρτα της Ελλάδος, εν ή περιέχονται αι νήσοι αυτής και μέρος των εις*

την Ευρώπη και Μικράν Ασία πολυαριθμων αποικιών αυτής, περιοριζομένην απ' ανατολών διά των Μύρων της Λυκίας μέχρι του Αργαθονίου όρους της Βιθυνίας, απ' άρκτου διά του Ακ-Κερμανίου, των Καρπαθίων ορών και Δονάβειος και Σάββα των ποταμών, από δυσμών διά του Ούνα και του Ιωνίου πελάγους, από Δε μεσημβρίας διά του Λιβυκού. Τα πλείω με τας παλαιάς και νέας ονομασίας. Προς Δε 9 επιπεδογραφία τινών περιφήμων πόλεων και τόπων αυτής, συντίθενται εις την κατάληψιν του Νέου Αναχάρσιδος, μία χρονολογία των βασιλέων και μεγάλων ανθρώπων αυτής, 161 τύποι ελληνικών νομομάτων, ερανισθέντων εκ του αυτοκρατορικού ταμείου της Αουστρίας προς αμυδράν ιδέαν της αρχαιολογίας. Εν σώμα εις 12 τμήματα νυν πρώτον εκδοθείσα, παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού, χάριν των Ελλήνων και φιλελλήνων. 1797. Εξαράχη παρά του Φρανσουά Μήλλερ εν Βιεν.

49. Το περιγράμμα και η αρχαία εσωτερική διαίρεση της Χάρτας βασίζεται στους χάρτες της Ελλάδας του G. Delisle (1675-1726), και ειδικότερα στους χάρτες της σύγχρονης Ελλάδας (εκδόσεις Delisle-Buache 1700-1780. Εκδόσεις Dezauche από τα 1780 και μετά. Τον χάρτη εξέδωσαν και οι Covens & Mortier), της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας της εποχής του Ηρακλείου (1683 κ.ε., ιδίως και ο προηγούμενος), της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας της εποχής του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου (όπου και ο προηγούμενος) και κυρίως τον χάρτη της αρχαίας Ελλάδας σε δύο τμήματα (ca 1700, όπου και οι προηγούμενοι. Το χάρτη εξέδωσαν ακόμη οι: Ottens, Hornius, d'Anville, Faber, Laurie & Whittle και Covens & Mortier). Οι χάρτες της Ελλάδας του Delisle, από τα πρώτα αποτελέσματα της «Χαρτογραφικής Μεταρρύθμισης», βασισμένοι στις αυτοψίες του Spon, του Tournefort και άλλων περιηγητών, επηρέασαν την χαρτογραφία της Ελλάδας του 18ου αιώνα και γνώρισαν πολλές επανεκδόσεις και νόμμες ή παρανόμες αντιγραφές. (Βλ. Numa Broc, *όπ.π.* σελ. 26-31). Μια πρώτη μεία των πηγών της Χάρτας, δίνει ο Barbié du Bocage στα 1801. Πρόκειται για την παρουσίαση της δεύτερης, αλποποιημένης και σε μισή κλίμακα έκδοση της Χάρτας από τον Α.Γαζή: «...En l'année 1800, le même Anth. Gazis a fait graver par Lui une grande carte de la Grèce ou de la Turquie d'Europe, en douze petites feuilles dressées par lui et où l'on voit exprimé tout ce que fournit la Geographie de Méletius, et d'autres details plus circonstanciés; malheureusement le plan de cette carte est devenu un peu ancien; c'est celui de la carte de Delisle, auquel on a ajouté les parties septentrionales de la Turquie...», (*"Notice abregée des derniers travaux des Grecs modernes sur la géographie"*, *Magasin Encyclopedique*, 7e annee, 1801, t.IV, σελ. 247). Η εξαντλητική σύγκριση των ποικίλων εκδόσεων των χαρτών του Delisle με την Χάρτα του Ρήγα, θα δείξει τον βαθμό πρωτοτυπίας και συνθετικής ικανότητας του Ρήγα.

50. Στην Ίο, για παράδειγμα, γράφει: «απ' εδώ ήτο η μήτηρ του Ομήρου, εδώ ετάφη και αυτός. Ο κόμης Κρουν, Ολλανδέζος, ήυρε τον τάφον το 1774». Ή στο Άκτιο: «εδώ ενικίθη ο Μάρκος Αντώνιος από τον Αύγουστον. Έχασε και την Κλεοπάτρα». Για μια προσεκτική ανάγνωση της Χάρτας, βλ. Γ.Λάιος, «Οι Χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, XIV(1960), σελ.231-312.

51. Για την περιγραφή του χάρτη βλέπε Γ.Τόλιας, «Στη Σκιά των Περιηγητών, το Ελληνικό Χαρτογραφικό και Γεωγραφικό έργο του J.D.Barbie du Bocagé (1760-1824)», Ανάτυπο από τα *Τετράδια Εργασίας* 17, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, σελ. 364-365, λ.60. Ο χάρτης έχει αναδημοσιευτεί στο έργο του ιδίου, «Τα Προδρομικά της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά». *Μάνη, Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία, Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.)*, *Πρακτικά Συμποσίου, Λιμένα Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1996, σελ. 334-335.

52. Ιδίως στο *Σύνταγμα*. Και οι Δημητρείς παρουσιάζουν στην *Νεωτερική Γεωγραφία* αντίστοιχες θέσεις. Στην περιγραφή της Ελλάδας κάνουν συχνά την παραδρομή και αποκαλούν την περιοχή Τουρκία.

53.Βλέπε Α.Ε.Βακαλόπουλος, «Η καταγωγή και η πνευματική συνέχεια του Ελληνικού Έθνους», *ΕΕΦΣΠΘ* 10(1968) 127 και του ιδίου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1453-1669*, τόμος βλ', Θεσσαλονίκη 1976, σελ.299-300.

54. Γ.Τόλιας, «Της ευρυχώρου Ελλάδος: η “Χάρτα” του Ρήγα και τα όρια του “ελληνισμού”», *Τα Ιστορικά*, 28/29 (1998), σελ. 3-30.
55. Γράφει ο Μοισιόδαξ: «όταν λέγω Ελλάδα, εννοώ όλες τας διασποράς των Ελλήνων». *Ηθική Φιλοσοφία Μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος...*, Βενετία, 1761, σελ. ιδ'.
56. βλ. Γ.Λάιος, «Οι Χάρτες του Ρήγα», *όπ.π.*, σελ. 286-292.
57. *Εφημερίς*, 10 Μαρτίου 1797, αρ. 20 σελ. 224.
58. Johan Christian von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenlander*, τόμος A: *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarey*, Halle, 1797, σελ. 473-474 και Γ. Λάιος, «Οι χάρτες του Ρήγα», *όπ.π.*, σελ. 296-298.
59. A. Ubicini, «La Grande Carte de la Grèce par Rhigas», *Revue de Géographie*, IX (1881), σελ. 15 και Γ.Λάιος, «Οι χάρτες του Ρήγα», *όπ.π.*, σελ. 286 υποσημείωση.
60. Α.Βρανούσης, *Ο Ρήγας*, Αθήνα, 1954, σελ.49.
61. *Εφημερίς*, 1797, αρ. 15, σελ.162 - [162α].
62. *όπ.π.* σελ. 162 στ. 4.
63. *όπ.π.* σελ. [162α] στ. 7.
64. «Ce n'est pas par coups de géometrie que l'on apporte la Civilisation...» De Bonald, *Mercurie de France*, 1807.